

હિમાલયની યાત્રા

૨૦૫૦૧

લેખક

નારણજી પુરુષોત્તમ સાંઝાણી

નિવેદન.

એક માસના અરસામાં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ છપાય છે, તેનું કારણ “હિમાલયની યાત્રા” નું વેચાણ તકામાર ચાલે છે તેમ નથી પરંતુ આ પુસ્તક અને આ સાથે પ્રકટ થયેલા આત્મોત્કર્ષ, નારાયણ નીતિ, હિન્દુ તીર્થ યાત્રા વર્ણન અને હિમાલય ઉત્પત્તિ પથ પ્રદર્શક નીતિ, જે જે મિત્રો કે સભ્યન વિદ્વાન ગૃહસ્થોને કર્તા તરફથી ભેટ આપવામાં આવ્યા તેઓમાંથી રા. રા. હિંમતલાલ છગન-લાલ, રા. રા. દ્વારકાદાસ વિઠ્ઠલદાસ, રા. રા. પાન-લક્ષ્મીચંદ, રા. રા. અભેયચંદ જેઠાભાઈ અને રા. રા. પો-લાલ ભાઈચંદ શાહ તરફથી ૫૦, ૫૦, ૧૫૦, ૧-૦ ૧૧૫ પ્રત અનુક્રમે મુંબઈની શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશા-લ્યા સોરઠીઆ વણિક જ્ઞાતિ તથા દશા સોરઠીઆ વાંદ, વિદ્યાલય રાજકોટને ભેટ આપવામાં આવી છે એટલે પછી તે પુસ્તક શિક્ષકમાં ન હોવાથી ત્રસિક વાંચકવા-માં ભાગી ચાલ રહેતાં આ બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કર-કરજ પડી છે. આશા છે કે ઉક્ત સહગૃહસ્થોની સ-ધર્મ અને વિદ્યા પ્રિયતાની લાગણી દાખવી બીજા ભાઈ-પણ આ આવૃત્તિનો સહયોગ કરશે કરાવશે.

ઉપર જણાવેલ પરોપકાર વૃત્તિ પરાયણ ગૃહસ્થોના આભાર માનવા સાથે અમારા ઉત્સાહી રનેહી ભાઈ દેવજી કાનજી મુવને પણ તેની જ્ઞાતિ તથા પાઠશાળામાં પહોંચાડ-વાની નિષ્કામ સેવા બહલ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે.

મુંબઈ. સં. ૧૯૭૬ } નારણજી પુરષોત્તમ સાંગાણી.
આધિક જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૫ }

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૬૭૫ વર્ગીક .

પુસ્તકનું નામ રિમાલયના યાત્રી

વિષય ૨૮ : ૨૪ પરિ. ૪૨૩

હરિઃ ૐ તતસત

નારાયણ મંથમાળા

પૃષ્ઠ ૪ શુ

હિમાલયની યાત્રા.

લેખક અને પ્રકાશક,

નારણજી પુરુષોત્તમ સાંભાણી.

આપના બીરડીંગ—બીરડીંગનર, મુંબઈ.

પ્રતિ બીજી

પ્રત ૧૦૦૦

સંવત ૧૯૭૬

સને ૧૯૨૩

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંબળદાસે છાપ્યું

રે. પાંચકુવા ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૮-૪-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઇટ સંઘ

૧૦૬૭૨

૨૮૨૬ પા. ૧૮૨૨

અર્પણ.

મીઠુત્વ રજીછાડઠાસ વંદાવનઠાસ પઠવારી,
આપશ્રીએ ખંતથી ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી
પ્રાપ્ત કરી બુદ્ધિબળ અને ચારિત્ર બળવડે ઉત્તરોત્તર
આગળ વધતાં એક મોટા સ્ટેઝનના મૂલ્ય દિવાન તરી-
કેના હુદાએ પહોંચવા છતાં અહંકાર કે અધર્મને
હવેશ સ્થાન ન આપતાં સહાસર્વજ્ઞ પરમ ધાર્મિક
જીવન ગુભારવા સાથે સેવાભાવ રાખે છે. તેથી આપના
પ્રત્યે સહવાસમાં આવનાર હરેકને માન ઉત્પન્ન થાય
એ સ્વાભાવિક છે. હું પણ આપના ઉત્તમ ગુણોથી
આકર્ષાઈ આપના સમાગમનો લાભ લઉં શક્યો છું
અને હઉં છું તેમાં મને આપનું રાષ્ટ્રીયભાવ યુક્ત
પ્રભુ ચરણકમલોનુરાગી જીવન પ્રત્યક્ષ અનુભવાતાં તેના
સ્મરણમાં આ પુસ્તક આપના કરકમળમાં સપ્રેમ
સમર્પણ કરું છું.

પ્રભુ કૃપાંકાક્ષી

નારણજી પુરૂષોત્તમ સાંગલી.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

હિમાલયની યાત્રા.

નાની વયમાંજ પુસ્તકો તથા વિદ્યાનુ પુરૂષોના મુખે હિમાલયના હિમ અને પવિત્ર પ્રદેશની અલૌકિકતા વિશે બહુવાર વાંચ્યું સાંભળ્યું હોવાથી જીવાસા રહ્યા કરતી હતી કે તેની જાત્રા—અવલોકન કરવું. સુયોગ મળતાં મારા મિત્ર રા. વૃજલાલ ત્રિભોવનદાસ સાથે કલકત્તાથી સં. ૧૯૭૭ ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૬ ને મંગળવારે નીકળી કાચી અયોધ્યા થઈ હરિદ્વાર આવ્યો. હરિદ્વાર એ હિમાલયની તળેરી છે, તેમજ હિંદુઓનું યાત્રાનું મ્હોટું સ્થાન છે. આજુમાં કનખલ ન્યાં રહે પ્રજાપતિએ યજ્ઞો કર્યા હતા તે તથા ઋષિકેશ—તપોશ્રમિ છે, તેથી ત્યાં હજારો યાત્રી દર વર્ષે યાત્રાએ આવે છે. હરિદ્વારમાં હરકી પામરી નામનો કુંડ મંજાજીમાં જોડાયેલો છે તેનું સ્નાન બહુ પુણ્યપ્રદ મનાય છે. સનાતન ધર્મ ઋષિકુળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ નામનું હિંદુ આજ્ઞકાને પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર બ્રહ્મચર્ય પળાવીને ધર્મશાસ્ત્ર સાથે બ્યવસારિક વિદ્યા વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુકુળ શિષ્યવંનાઈ મોટું વિદ્યાભુવન યજ્ઞ છે. આ હરિદ્વાર ક્ષેત્રમાં આર આર વર્ષે કુંભમેળો ભરેલ છે, જે વખતે લાખો બાવિક યાત્રીઓ સમસ્ત ભારતવર્ષ-માંથી આવે છે; અને આજ શુભ સ્મરેથી શ્રી બદ્રીનારાયણની યાત્રા શરૂ થાય છે. પરંતુ આ વર્ષે સરહારે કાંઈ પણ કારણને વશ થઈ

દુબાળીના બહાના હેડળ બદીનાથની ભત્રા બંધ કરવાથી કેટલાક માત્રીઓ નિરાશ થઇ પાછા ફર્યા, કેટલાક ભુદે રસ્તે થઇ બદીનાથભણ જવા નીકળ્યા, અને કેટલાકે લાંચ રૂશનો આપી પોતાનો રસ્તો મોકળો કર્યો. અમે પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારી ડહેરાદુનને રસ્તે આગળ વધ્યા.

ડહેરાદુન.

ડહેરાદુનની આસપાસ વનસ્પતિ ઝરણાઓની રમણીકતા હોવાને લીધે તેમજ હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હોવાથી ડંડી વિશેષ હોઇ સત્તાવાળાઓ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં હસા ખાતા આવે છે. રેલ્વેનો અંત પશુ અહીંજ આવે છે. અહીં ફોરેસ્ટ કોલેજ છે જેમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્ર સીખવાય છે તથા રીઝર્વ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે જ્યાં રસાયન શાસ્ત્રીઓ રસાયનિક પ્રયોગો કરી શોધખોળ કરે છે. ઘણા અંગ્રેજ વેપારીઓ પણ કોડી નાંખી માલદાર થઇ પડ્યા છે. બજાર સીધી અને મોટી છે દુકાનોમાં પરચુરણ તથા જથ્થાબંધ વસ્તુઓ મળી શકે છે. અહીં એક દિવસ રહી જોઇની ચીજવસ્તુ ખરીદી રાજપુર થઇ મસુરી આવી.

મસુરી.

ડહેરાદુનથી ટાંગામાં બેસી ખાર આને સ્વારી સાત માઇલ પર આવેલા રાજપુર સુધી પહોંચી શકે છે, પરંતુ રાજપુરથી આગળ સર્વ અગ્રણીઓ પ્રદેશ શરૂ થતા હોવાથી ટાંગા કે ગાડું જઇ શકે તેમ નથી. રાજપુર પછી જરા પહાડ ઉપર આવેલું છે. અહીં બહેરા-ખુંગાની નિશાળ છે તેમજ કાચતું કારખાનું છે. અગ્રણ પંજેથી ન ચડી શકે તેવાઓને માટે અહીંથી સામાન ઉપાડવાના મસુર, સ્વારી

કરવા માટે ખચ્ચર કે અંપાન (ડોળ) એ ત્રણ અંગ્રેજ કંપનીઓ પેટ પૂરતો ચાન્ડ કરી પૂરા પાડે છે. મસુરી રાજપુરથી સાત માઇલ દૂર છે ત્યાં સુધીના ખચ્ચરનું બાકું રૂપિયો દોઢ તથા અંપાનનું બાકું રૂપિયા સાડત્રણ પડે છે. અંપાનમાં માત્ર એક માણસ સામાન વિના બેસી શકે છે. રાજપુરથી જરા આગળ ચાલતાં જ કનિન ચઢાઇ શરૂ થાય છે. અંગ્રેજોનો આવરો જવરો અતિશય માણસ પડે છે. રસ્તામાં જઘાત (ઢાણ) લેનારી યોદ્ધા આવે છે એ દેહ કે યોદ્ધા સામાન હોય તે પશુ જઘાત લે છે. ઉત્તરેતર અતિ વિકટ ચઢાઇ થાક ખાતા ખાતા ચડી મસુરી પહોંચ્યા. મસુરી શહેર એક ઉંચા પહાડપર વસેલું છે. આસપાસમાં જટલા પર્વતશિખરો છે તેટલા તમામ ગોરાઓએ દેશના ગામડાઓની માફક ખેડ બાંટના બંધવા બચવા કોટેજ બનાવી વસાવી મૂક્યા છે. મસુરીની બાબુમાં સેંકડો પહાડોના શિખરો છે, તેમાં કોઇ એવું શિખર નથી કે જ્યાં કોટેજ ન હોય. જ્યાંથી નજર કરીએ ત્યાંથી શહેરનું શહેર વસેલું જોવામાં આવે છે. રસ્તાઓ સાફ સરકવાળા રાનકદાર બાંધેલા છે. ટેલીફોન, તાર, વીજળીના હીવાની સમગ્ર ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજોની વસ્તી પુષ્કળ છે તેમજ હવા ખાતે ઘરો અંગ્રેજો તથા પૈસાદાર દેશીઓ આવે છે. પાણીના નળ ઠંક ઠંકાણે મોકલવા છે. અનેક પ્રકારનો લપકાદાર સામાન વેચનારી દુકાનો, સોસ્ટ, ઓફીસ, નિકાળો, કવાખાનું, તાર ઓફીસ નજરે પડે છે. મસુરીમાં સખ્ત હાંડી રહે છે. પાણી બહુ ઠંડું હોય છે. ઘડી ઘડીમાં ધુમસ થઇ ખાતી વરસાદ પડે છે. શિયાળામાં જરા પશુ સૂરી રીતે પડે છે. અંગ્રેજોની તથા એક બે દેશીઓની સેરવો છે, જેનો ચાન્ડ બહુ આકરો છે. ઉનાળાની મસુરીમાં મુસાફરો ખાતી

ચોખાસામાં હેઠે ઉતરી જાય છે. ડહેરાડુનથી મસુરી ૧૪ માઇલ દૂર છે છતાં તે એટલી ઉંચાઇએ વસેલું છે કે તેના વીજળીના દીવા જરાબર રાત્રે ડહેરાડુનમાં દેખાય છે. અમોએ ધર્મશાળામાં કે જ્યાં લક્ષ્મીજી તથા શિવજીનું મંદિર છે, ત્યાં થાક્યા પાક્યા ઉતારો કરી રાત ઠંડીમાં ગાળી. સવારે ગંગોત્રી જમનોત્રી જવાની હંડીકેત એકઠી કરી સાથે વધારે પડતો પુસ્તકોનો બોલો હતો તેનું મુંઝપ પારસલ કરી આગળ ચાલ્યા.

હિમાલયની યાત્રાનો હેતુ.

અહોંઆ એક અમત્યની વાત રજુ કરવાની જરૂર છે કે જેમ જુની પદ્ધતિએ આપણા વડીલો અને બાપ બહેનો યાત્રાએ નીકળી દેવદર્શન કરી પોતાને કૃતાર્થ માને છે તેમ અમારો સંતોષ તેટલેથીજ નહોતો પરંતુ તે સાથે હિમાલય તપોભૂમિ છે ત્યાં અનેક ઋષિમુનિ મંદિરોમાં યાત્રી અને સિદ્ધ પુરૂષો ગંગા યમુના તટે કુટિઓમાં અને પર્વત તથા જંગલોની શ્રદ્ધામાં નિવાસ કરે છે તેઓની શોધ કરી દર્શન સમાગમ દ્વારા આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું તથા સૃષ્ટિ શ્રોદ્ધર્ષ નિહાળી મન હલ્લવને શાંતિ આપવી. ચાલવાના પરિશ્રમથી, જુખ તરસ ઠંડી વરસાદ તાપના કષ્ટથી તથા સાત્ત્વિક અને મિતાહારના સેવનથી જપ તપ ઉપાસનાને લાભક બની પ્રજ્ઞના દર્શન કરી આલોક પદ્ધતિનું સાર્થક કરવું. આવી ભાવનાથી અમે નીકળ્યા હતા તેથી

તિતિક્ષા

અર્થાત્ સહનશક્તિ અમોએ ધારણ કરી હતી. પાસે થોડા પૈસા લઇ અરધા અરધા મળુ જેટલા કપડા વાસણ અને પુસ્તકોનો

બોમ્બે પોટકામાં બાંધી ખભે ઉંચકી પ્રવાસ કરતા હતા. હિમાચ-
લના શીત પ્રદેશમાં ગરમ કપડાનું સાધન હોવાનું જોઇએ પણ અમે
એક પણ ગરમ કપડું પાસે રાખ્યું ન હતું. ધોતી પેરણ હાર્નેટ
માથે કાશ્મીરી ટેપી હાથમાં લાકડી અને છત્રી રાખી કડિન ચડાઇ ચડતા
ઉતરતા હતા. આંહીનો માઇસ ચડાઇ ઉતરાઇને લગ્ન આપણા દેશના
ગાજીથી આકરો બહુમત, તે માઇસ હરેક માત્રી રાજના ૧૦ થી ૧૨
માઇસ વધારેમાં વધારે ચાલે પણ અમોએ પ્રથમ ૧૦ થી સરખાત
કરી ૧૨ પછી ૧૪-૧૫-૧૬-૧૮-૨૧ અને છેવટે એક એક દિવસમાં
૨૪ માઇસ સુધી ચાલ્યા હતા. અમે તેવું ઠંડું ખરક જેવું જળ હોય તો
પણ આનંદપૂર્વક સ્નાન કરતા તથા નિમક મસાલા તેલ વિનાનું સા-
ત્વિક ભોજન જમતા. વખતે લી બહુ મોઢું મળે કે ન મળે તો તે વિના
પણ ચલાવી લેતા અર્થાત માત્ર રોટલો અને મોળી મચળી બાફેલી
દાળથી મુખરો કરતા. અમે તેવો વરસાદ તડો ઠંડો કે ભયાનક
જંગલ પહાડ હોય તો પણ નિર્ભય રીતે ચાલ્યા જતા. વેનવાળી
નદી, નાળા, તુટેલા પહાડો વિના સંકોએ ઓળંગી જતા અને આટલું
છતાં હરિસ્મરણ કરવામાં અને પ્રસન્નતામાં ભંગ પડ્યા ન હતાં.

ધરાસુ.

ઉપરોક્ત ધ્યેય મનમાં રાખી યમ નિયમનું સેવન કરતા યજ્ઞ મસુ-
રીથી આગળ ચાલી ૬ માઇલ પર આવેલી જસકી ધર્મશાળા પહોંચી
રાત્રિ ગાળી. રસ્તો થોડો ચડાઇ ઉતરાઇવાળો પણ સામાન્ય રીતે ડીક
હતો. અહીં ધર્મશાળાની લગેલગ કુકાન છે જ્યાં ખાવાપીવાની
ચીજ મળી શકે છે. બીજે દિવસે આઠ માઇલ ચાલી ધનોદરી આગ્યા.

અહીં ખાવા કાળી કમળીચાગાની ધર્મકળામાં કાળાગે કર્યો પાન-
રવાને તથા જોડવાને ફરી-સેવ છ કામગ તથા રમે છને માટે બલ-
તથા-વાસકુ ધર્મકળા તરફથી મળ્યા તેના ઉપયોગ કર્યો અહીં
જેક ફક્ત છે પણ ફક્તનાર જમ્યે હોઈ માલ દલિયા પૂરે દામ
બેરા છતાં બેરકરીથી આરે છે. ખાળવાના લાકડાની બહુ મુશ્કેલી
જણાઈ. ખાળુમાં લાકડાના જમ્યે જમ્યે ઉભા છે પણ ટેકા-પત્થરો
ખમ્મખો દોચથી જમ્યેમાંથી લાકડાનો કટકો પણ લઈ ન શકતો.
ટેકાર-પત્થરનાર કમળ ચાલ્યો ગયો હોય તો ચાલીની કમળખતી જ
સમજવી. કાથીમાં મારે હાથે ફેલો-ગ્રમકું નીકળ્યું હતું તે બહુ વ્યાધી
કરતાં જોપરેસન કરાવવું પડ્યું હતું તેનો પીડા કામગ હતી તેવામાં મારા
સાથીને પમે જોડા ડાખવાથી તથા વાળી જોડામાં પીડા ઉત્પન્ન થવાથી
આમળ મહામ તેમ ન લાગ્યું. તેમ લી ચોળવાથી કામગો ન જણાતાં
ટકું ખચરો લાડે કરી ૭ માંડલપર આવેલા કાણુતામ પહેંચ્યા.
કાણુતામ આવેલી રસ્તામાં ખચરો પર મેસવાથી છવ મહારાજા આવ્યો.
બાંકરે હિંચા પહાડો તેના પર સંકોડો ૭ પુટનો રસ્તો અને તે રસ્તો
પણ કમળે કમળે તુટેલો હતો. ખચર પણ એવું આવળું કે વગ્યે ખચર
પહાડની ખાળુમાં ન ચાલના પહાડના કિનાર પરજ ચાલે એટલે જો
પચર ખસે, રસ્તાની કિનાર તુટે કે સામેથી આવતા બીજા ખચરને
અચોડે તો નીચે પાતાળ જેવી ઉડી જણાતી ખામમાં જમડાવી
મારે! અહીં સર્વત્ર પર્વતમય જમત દેખાતું હતું. કાણુતામમાં
જે તથા ફક્તો હતી ત્યાંથી સાધો સામાન ખરીદી રસોઈ કરી
પણ પાણીની બહુ મુશ્કેલી જોમવળી પડી. બીજે દિવસ કલ્ક
ધર્મ પમખાળા આમળ ચાલ્યા. થોડું ચાલ્યા બાદ જો રસ્તા આવે છે
જોમળો ઉપરનો એક રસ્તો દેહરી ગયેલો છે અને બીજો નીચેનો છે
તે ગર્જેની તરફ જાય છે. અમો બીજો રસ્તો ૧૦ માંડલની

સખ્ત ઉતરાઇ ઉતરી બલકિયાના પહેંચ્યા. અહીં પહેંચતા બહુ સાક લાગ્યો હતો. અહીં આગળ ગંગાજી મળી ગય છે. ધર્મશાળાથી એકે કહંગી, આજનારને ગમ્યાવી કે તેવી કેકીએ ચાલી ગંગાજીમાં રચાન કરી દુકાનેથી સીધો સામાન ખરીદી રસોઇ કરી જમ્યા. અહીં આગળ તેપાળી ચાલીએ બેઓ ૨૪ ની સંખ્યામાં હતા તેનો બેટો ચમે. બીજે દિવસે સવારમાં ૭ વાગે રોજના નિયમ પ્રમાણે ચાલી જામ તથા નગુજી થઇ ૧૫ માઇલ પર આવેલા ધરાસુ પહેંચ્યા. રસ્તામાં આઇ ઉતરાઇ કમ હતી. જામમાં ધર્મશાળા દુકાનની સમવડ હતી પણ નગુજીમાં ધર્મશાળા બેઠાલ હાલતમાં હોઇ ટકવા લાયક ન હતી. ધરાસુમાં ધર્મશાળા પાસે બે દુકાનો તથા ગંગાજીના જળની સારી સમવડ છે. ધરાસુથી એક ઉપરનો રસ્તો ૪૮ માઇલે જમનોત્રી ગય છે અને બીજો નીચેનો રસ્તો ગંગાજીના કિનારે કિનારે ૭૪ માઇલ ચાલતાં ગંગા પહેંચાડે છે. મસુરી છોડ્યા પછીથી ઠેક ગંગોત્રી જમનોત્રી કુધી

મહારાજ ટેહરી

ની રાજ્યસત્તા પ્રવર્તે છે. ટેહરી મહારાજ ક્ષત્રિય જાતિના આરિતક હિંદુ છે. તેના પૂર્વજ અતિ ધર્મનિષ્ઠ અને પ્રજાવતસલ્લ વૃત્તિના હતા. એ સદ્ગત રાજા ગંગોત્રી જમનોત્રીના રસ્તે સડક બંધાવી યાત્રીઓને માટે સરળતા કરી ગયા છે. પ્રથમ ટેહરી મહારાજની સત્તા આખા હિમાલયમાં ચાલતી હતી. રાજની ધર્મીય અને પરાપક્ષરી વૃત્તિને લઇ લોકો રાજને શ્રીબદ્રીનારાયણનો અવતાર સુધાં માનતાં અને જાત્રાએ જવા પહેલાં ટેહરી જઇ મહારાજના દર્શન કરી આશીર્વાદ લીધા પછીજ યાત્રી વર્ગ આગળ વધતો પથુ હમણાં તો હિંદુસ્થાનના

બીજા ૭૦૦ દેશી રાજાઓની માફક આ મહારાજાની પણ પરત્વે દસા છે. કર્તવ્ય વિમુખ બની રવાણિમાન બોવાથી ચાલાક અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ કમે કમે અરધા હિમાલયમાં પ્રવેશ કરી પગદડો જમાવ્યો છે. મહારાજાની પ્રજા દુઃખી, અજ્ઞાન, મૂર્ખ, રાંકડી, નિર્માલ્ય બનેલી છે છતાં તેને સુધારવાનો કે સહાય કરવાનો જરાય વિચાર સૂઝતો નથી પણ હિલટા જંગલો બંધ કરી નાના પ્રકારના અંકુશો અંગ્રેજોનું જોષ જોષ બેસાડવાથી હિલરો પ્રજાની અગવડતામાં વધારો કર્યો છે. વર્તમાન રાજા તરફથી યાત્રીને માટે કાંઈ બદોબસત કે સંભાળ રાખવામાં આવતી નથી. પરંતુ ઋષિકેશવાળા મહાત્મા

આવા કાળીકમલીવાલા

એ અમોઘ પુણ્યનું કામ કર્યું છે. એ મહાત્મા ૩૦ વર્ષ પૂર્વે ઋષિકેશમાં થઈ ગયા છે. એમના પ્રેમાળ હૃદયમાં ધર્મ તથા દયાની લાગણી ઉભરાવાથી કલકતા-મુંબઈના શ્રીમંતોને શ્રીમદીશ્વરનાથ તથા ગંગોત્રીની જગ્યાની મહત્તા સમજવી ઠેક ઠેકાણે ધર્મશાળા (ધર્મશાળામાં દરી, કમલ અને વાસણોના સાધનોનો પ્રબંધ) સંઘાત તથા દવાખાનાઓ બોલાવી યાત્રીઓના અનેક કષ્ટ કમી કરી ભારે આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. એ મહાત્મા તો અત્યારે પરલોકવાસી થઈ ગયા છે પણ એમના ઉત્તરાધિકારી મહાત્મા રામનાથ છે તેઓ પણ યુરના પવિત્ર પત્થે ચાલી સદગત મહાત્માનું પુણ્યકાર્ય આગળ વધારી રહ્યા છે. અલગત, બહુ જગ્યાઓ સંભાળવાની હોવાથી ક્યાંક નોકર ચોડીદારો બેઠકદારીથી વર્તે છે, ક્યાંક કોઈ નોકર યાત્રીઓની સગવડ ન સાચવતાં ધર્મશાળાની વસ્તુઓનો પોતેજ ઉપયોગ કરે છે અને ક્યાંક ધર્મશાળા જીર્ણ હાલતમાં માંકડ મચ્છર ચાંચકુખા હોય છે, તે આમીઓ

હર કરાવવાની જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ ધરાસુથી જમનોત્રીને રસ્તે વાત્રીને બહુ કષ્ટ અને અગવડના ધર્મશાળા તથા દુકાનના અભાવે વેડવા પડે છે તે તરફ પણ મહાત્માશ્રીએ પોતાનું પરાપકારી કાર્ય લંબાવવાની જરૂર છે. આશા છે કે પ્રભુ પ્રેરણાએ તેમનું તથા શ્રીમંત ગૃહસ્થોનું હલમ તે તરફ વળે.

જંગલ અને પહોડો.

ધરાસુથી જમનોત્રી રસ્તે ચાલતાં સડક ઉપરનો રસ્તો ગીચ જંગલમાંથી પસાર થાય છે. જંગલમાં તાક જેવડાં લાંબા દેવદારના વૃક્ષો સંખ્યાબંધ હોય છે. વૃક્ષો વરસાદ પવન કે ચક્ર બળવાને લીધે નીચે પડવાનો સંભવ રહે છે તેમ પરસ્પરના સંબર્ધસુથી આગ પણ લાગે છે. આ વૃક્ષોની ડાળીઓ નાની હોય છે અને લીંબડાની માફક તણુખદી સિવાય પાંદડા હોતા નથી. બળે હળર વૃક્ષોનો જથ્થો લીલામયી વેચાય છે. એક વૃક્ષના ૩. ૧૫ થી ૨૦ સુધી ઉપજો છે. આવા તે લાંબો વૃક્ષ જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મહારાજને તેનીજ ખરી આવક થાય છે. આ વૃક્ષોને ખરીદનાર ઇજારદાર વૃક્ષ મોટું થતાં તેના પર નંબર લગાવી તેના ચડને બાળી પહાડ પર પડાવી નાંખે છે. બાદ ડાળો ડાંખરા છોલાવી જમના ગંગાદિ નદીમાં કે મોટા નાળાના પ્રવાહમાં વહેતા ઝુકાવી હરિદાર વગેરે મોટા રેલ્વેવાળા સ્થળે પોતાની વખારમાં ઉતારાવી વેચે છે. આ વૃક્ષના આડસર, કપાડ, ટેમ્બ, ધરના આરણ્યદિ બની શકે તેમ હોવાથી વેપારીને બહુ સાઈ દામ ઉપજો છે. જંગલમાં સિંહ વાઘ વર આદિ જંગલી પ્રાણી વસે છે તે માણુસને રંબક કરતા નથી પણ પહાડી લોકોના બળદ ગાય કે બકરીને વખતે નક મળતાં મારી

ઉપાડી ભય છે. પહાડી લોકો પશુ એથી બચવાને માટે ગાય વગેરેની આસપાસ ભેંસેને હોળી રાખી વચ્ચે ગાય બકરીને રાખે છે એટલે ભેંસેથી દૂર જામનાર (સિંહ શીખે) જનાવરો ફાવી શકતા નથી. ધરાસુ સુધી પાણીની તંગી હતી પણ ધરાસુ પછીથી ઠેક ઠેકાણે સુમધુર ઠંઠા જળના ઝરણાઓ બળ્યે ચાર ચાર માઇલના અંતરે મળતાં રહે છે. ધરાસુથી થોડી ચડાઇ ચડ્યા બાદ સામાન્ય રસ્તે ૬ માઇલ ચાલતા જેવલા આબરું પણ અહોં ધર્મશાળા દુકાનની સમવડ ન હતી. જેવલાથી ૪ માઇલ આગળ ચાલતાં જંગલમાં દુકાન આવી ત્યાંથી આઠો દાળ લઈ રસોઇ કરી ત્યાંજ રાત્રિ રોકાવાનો વિચાર કર્યો પણ ખેસવા સુવાનું છાનું જેવું કંઈ ન હોવાથી આગળ ચાલ્યા. જરા ચાલ્યા કે આકરી ચડાઇ શરૂ થઇ. જેમ જેમ આગળ ચાલ્યા તેમ તેમ માનું ધાવણુ ઝોકાવી નાખે તેવી ચડાઇ આવવા લાગી. તે સાથે જંગલ અને પહાડ અત્યંત ભયાનક દેખાવા લાગ્યા. બારે હિંમત રાખી ૪ માઇલની સખત ચડાઇ અને તેટલી અને તેવીજ ઉતરાઇ ઉતરી એકંદરે ૨૧ માઇલ ચાલી એક દરબારી ઉતારો, ડાક બંગલો હતો ત્યાં થોડી નાતના પહોંચ્યા પણ ડાક બંગલો રાત્રિને લઇ પડ્યો મૂરી ૧ માઇલ રસ્તો આગળ ચાલ્યા ગયા. સારા નયિયે પહાડી લોકો સામે મળવાથી નાછા ફરી ડાક બંગલો રાત રહ્યા. આટલી ભયાનકતા અને મહનતા પહારો તથા જંગલોમાં હોવા છતાં એક આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હિમાલયના પુણ્ય પ્રતાપે ક્યય ચોરી, લુટફાટ કે મારામારી થતી નથી. ડાક બંગલામાં એક અધોરી જેવો પહાડી દુકાનદાર એક જોરડાના ભાગમાં અંધારામાં ટુંટીમાત્રાથી બેઠો હતો, તેને મહા મહેનતે બોલતો કરી થોડું પાણી તથા ડાળીયા લઇ નાસતો

કર્ચો અને ખાડા ખખડાવાળી ઝોસરીમાં ચેત્રંજી નાંખી પડ્યા રહ્યા. સવારે વહેલા ઉઠી ૪ માઈલ ચાલતાં ગંગાણી આબુનું ન્યાં લાગવતી જમનાજીના દર્શન થયા. સડકની નીચે દુકાન છે તથા રસોઇ થઇ છે તેવી ધર્મસાગા છે અને તેનીજ બાજુમાં ગંગાકુંડ તથા જમનાજી વહે છે. શ્રી જમનાજીમાં સ્નાન પાન કરી રસોઇ કરી જમ્યા. દુકાનદારે થોડી વિસ્તારવાળી જગ્યા રાકી તેમાં દાડમી, નારંગી, અંજીર અને નારપતિના વૃક્ષો ઉછેરો ફળફુલવાળા કર્યા છે. ધણી દિવસે ફળ લટકતાં વૃક્ષો જોવાથી આનંદ થયો. ફળ જરા કામા હતા તોપણ તોડી લઇ અંજીર અને નારપતિ ખુશ ખાધા;

અપેર પછી આજળ ચાલતા રસ્તો કાંકરા પથ્થરવાળો હતો. જમનાજીના કિનારે કિનારે ૪ માઈલ ચાલતા કુચનોર આવ્યા. આ પહાડી ગામડામાં પહાડી દુકાનદારના ઝોટલે રાત્રિ ગાળી. રસ્તામાં તથા અહીં રાત્રિના વરસાદ પડવાથી સારી રીતે હેરાનગતી ભોગવવી પડી. સવારના ચાલો નીકળી ૭ માઈલ પર આવેલા રાના ગામ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ઠેક ઠેકાણે અખરોટના ફળવાળા વૃક્ષો આવતાં પણ ફળ કાપ્યા હતા. આ ગામ નજીક પહોંચતા સામે હિમથી આચ્છાદિત સુમેરૂ પર્વતના દર્શન થયા. ગામના પાદરમાં જરદાલુના વૃક્ષોનું જંગલ પણ હતું. વૃક્ષોપરથી પાકેલાં જરદાલુ ખૂંટ ખાઈ ગામમાં ગયા. આજના દિવસે પહાડી લોકોની દેવીનો ઉત્સવ હોવાથી આસપાસના ગામડાના પહાડી લોકો એકઠા મળી સ્ત્રી પુરુષો છોકરાઓ અતિ આનંદમાં આવી જઈ નવા કપડા પહેરી ગોળ-મીઠાઈ ખાતાં ખાતાં નાચ કરતા હતા. અહીં મુશીબતે આરો માખણ અને બાજી મેળવી રસોઇ કરી રાત રહ્યા. પહાડી ભોજ દિવસ અને રાત્રિ નાચ્યા. તેઓમાં

અમે તે પુરૂષ અમે તે સ્ત્રી સાથે નાચે તેમાં બેઠ ગણુતા નથી, આ વખતે એક દરબારી નોકર આવી ચડતાં તેનું મન ટાઈ વાતમાં જરા નહિ સમવાયું હોય તેથી તેણે પહાડી લોકોને સેંકડો ગાળો દઈ ધમકીઓ આપી રંગમાં ભંગ પાડ્યો ! અશ્ચાંતિમાં એક દુકાનદારના ઝોટલા પર રાત્રિ પસાર કરી સવારે ચાલી નીકળી જમનોત્રીના પંડયાઓ ન્યાં વિશેષ કરીને રહે છે તે ખરસાલી ખામે આવી રસોઇ કરી જમ્યા, રાનાથી રસ્તો કાંકરા પથરાવાળો હોય આતશખ ખરાય હતો. રાનાથી જે માઇલપર હતુમાન ચડો છે ત્યાં દુકાન હોઇ રસોઇ કરવાની સમવડ છે.

પંડયા-ગૌર.

તીર્થના પંડયા અથવા ગૌર, ય.હાણુ જાતિના રહ્યા એટલે પૂજ્ય ગણાય પણ તેના આચાર વિચાર તમા કમ્મ અમાવો ઉત્પન્ન કરે તેવા છે. તેઓ સદાચાર કે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા વિના કેવળ સ્વાર્થ વૃત્તિ રાખી યાત્રીઓને કેમ નીચોવવા, પૈસા કઢાવવા, એજ માર્ગ લઇ બેઠા છે ! અહીં હિમાલયમાંજ પંડયા સ્વાર્થ છે એમ નથી પરંતુ દારિક, રામેશ્વર, મથુરા, કાશી, ગયાથી લઇ જમનાથ વગેરે સર્વ તીર્થ સ્થળોમાં ધાર્મિક ક્રિયા કરાવી યાત્રી દાન દક્ષિણા આપે તેમાંજ સંતોષ માની આશીર્વાદ આપનાર ગૌર-પંડયો ભાગ્યેજ મળે છે. તેમાં વળી અહીંના પંડયા ખાવા પીવામાં મુદ્દલ આચાર વિચાર પવિત્રતા કે સ્વચ્છતા રાખતા નથી. અમે તેના હાથનું રાંધેલું ખોજામાં લઇ ખાઇ લેવાજ બાધ ગણુતા નથી, નાવા ધોવાનું કે સંધ્યા ગાયત્રીમાં સમજતાં નથી. પંડયા ગૌરમાં-સત્પાત્રતા ન ગણુતાં દાન દેવાનું મન થતું નથી. અમેએ કાંઈપણ તીર્થસ્થળમાં પંડયો-ગૌર ઉપર ના

કારણને લઇ ન કરતા પાત્ર જોઇને શક્તિ અનુસાર ન્યાં આપવું થટે ત્યાં આપવાનું ધોરણ રાખ્યું હતું. આથી જો કે પંડ્યાઓ સાથે વખતો વખત અથડાઅથડી થતી અને ત્રાસ વેઠવો પડતો હતો તોપણ ઝાઝા કંટાળામાંથી બચી શકતા હતા. રચાનની માહિતીને માટે કોઇ જાણનાર સુપાત્ર બ્રાહ્મણને પકડી લેતા જે દેવ દર્શન કરાવતો, એટલે ચાર આઠ આના દક્ષિણા આપતા. ગોર-પંડ્યાના વર્તનને લઇને ધણી વખત ઝોળી બુદ્ધિના માણસોને ધર્મપરથી પણ શ્રદ્ધા હીઠી જાય છે.

ચડાઇ અને ઉતરાઇ.

જમનોત્રીનો રસ્તો અતિ વિકટ ચડાઇ ઉતરાઇ તથા કાંકરાપથ્થર અને કેડી-પગદંડી વાળો છે તેથી સાધુ સંત સિવાય ગૃહસ્થ યાત્રી બહુ ઝોળા જાય છે. ચડાઇમાં ધણું બળ કરવું પડે છે, વારંવાર ચાક લાગે છે અને બોળે ખંભે હિંચકી ચડવું બહુ અસલ લાગે છે. ન્યારે ઉતરાઇથી ગોઠણ દુઃખવા આવે છે અને પીંડીઓ પછડાટથી ભરાઇ જાય છે. ખરસાલીથી જમનોત્રી ૪ માઇલ દૂર છે. સડકનો રસ્તો નથી પણ પગદંડી-કેડી રસ્તે જવાય છે. રસ્તો બહુ કઠુકારક છે. નાનકડી કેડી વળી તે ચડાઇ ઉતરાઇવાળી અને તેમાં પણ પહાડો ધસી પડેલ હોવાથી પગે ચાલી આગળ વધવું અત્યંત જોખમકારક હતું જો બૂલથી કેડીપરથી બાજુની વનસ્પતિપર પગ મૂકી દેવાય તો નીચે ગળડી પડવાનું જ છે. એક વખત ગળડી પડેલો માણસ ખાઇમાંથી કે વેગવાળી નદીમાંથી હાથ આવવો કે બચવો મુશ્કેલ છે. આ કેડી જમનોત્રી નજીક તો એટલી સાંકડી અને વિકટ બની છે કે પહાડની ટોચેથી સીધેસીધું ખાડા જેવું કાણું હોય તેમાં પગ મૂકી નીચે ઉતરી

જમનાજી વટાવી જમનોત્રી પહોંચાય છે, આમાં જરાક પગ આડે-અવળા પડે, અને તેમાં જો સાથે બે ને કે ડોકરું હોયતો કારે દુર્ઘટા છે. આપણા મુજરાતી-કાઠિયાવાડી પોપલા સરીરવાળાને માટેતો જીવના જોખમ જેવુંજ છે. આ જાત્રા કાંઈએ સાથે યાજક લઇને તો કરવા જેવી નથી; એટલુંજ નહિ પણ આપણા મુજરાતીઓએ તો સ્ત્રીએ સાથે આ જાત્રા કરવામાં પણ લય સમાયલો છે. આટલું વિકટ છતાં જમવતી જમનાજીની કૃપાથી કોઇ જગ્યાએ કાંઈને જોખમ પહોંચ્યું સંભવ્યું નહિ, એ જમનાજીનો મહિમાજ સમજવો. પેટના દર્દી કે મેંદ અરખીનો જેના સરીરમાં ભરાવો થઇ ગયો હોય તેણે ક્વાઓનું નકાતું સેવન કરવા કરતાં જો તેઓ આવી રાજ થોડી ચડાઇ ચડે ઉતરે તો તુરત તેની બાહી તુટી સરીર આરોગ્યવાન બની શકે. અપમાવાળાને માટે તો ચડાઇ રામજાણ ઉપાય છે.

વનસ્પતિની શોધા.

કુદરતના શોખીન અને વનસ્પતિના શોધક માણસો સ્તીરકર-લેન્ડના નૈસર્ગિક સૌદર્યને આજકાલ આગળ કરે છે અને પૈસાવાળા તુરત તે તરફ દોડે છે પણ કાસ્તીર કે હિમાલયના જમનોત્રીવાળા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરી દ્રષ્ટિથી જીવે કે અનુભવે તો નેમને વિચાર બદલવા પડે. બિન બિન પ્રકારની વનસ્પતિ જમનાજીને કાંઈ અનિશ્ચય સુંદર દેખાવ આપી રહી છે. શાંતિ ખ્યાન કે વૈષ્ણવ વિદ્યાના ઉપાસકને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થવા સાથે ઉપયોગી તત્ત્વ મળી શકે તેમ છે. દેશના દુર્ભાગ્યે વનસ્પતિ વિદ્યાનું જ્ઞાન બહુ ઓછી અક્તિદેશમાં ધરાવે છે અને જે ધરાવે છે તે વિકટતાના કારણે કે અવકાશના અભાવે આ પ્રદેશમાં આવી શકતા નથી. નહિતર અહીં વિવિધ પ્રકારની

વનસ્પતિ ખેતરમાં જેમ ખડ ઉગ્યું હોય તેમ ઉગેલી ઉભી છે. અહીંના પહાડી લોકો ત્યાં જુદાના અભાવે તેનો લાભ લઈ શકતા નથી. બવહારમાં કંઠાળેલો માણસ બે ધડી વનઃત્રીની શોભાનું જ્ઞાતિ ચિત્રે નિરીક્ષણ કરે તો પશુ સમગ્ર ચિંતા ભૂલી જાય તેમ છે. વરસાદને લઈને તેનો બહાર હરીયાળો ખીલી નીકળી બહુ દીપી રહે છે.

જમનોત્રી.

હોરાકુનથી પગરસ્તે ૧૧૦ માઇલ ચાલી ૧૨ દિવસે સુમેરુ-કશિંદ પર્વત કે જે પર્વતમાંથી સૂર્ય પુત્રી ભગવતી જમનાજી પ્રગટ થાય છે તે જમનોત્રી મૈયાના દર્શન થયા. પહાડપરથી અત્યંત વેગમાં વહેતા જમનાજીના પવિત્ર અતિ શીતળ જળમાં સ્નાન કરી બાણુમાં તમકુંડ જેમાં અતિ ગરમ પાણી છે તેમાં પશુ સ્નાન કર્યું. કુંડની બાણુના મંદિરમાં માતાજીની મૂર્તિના દર્શન કરી બેઠા ધરી. જમના માતાના સ્નાન દર્શનથી રસ્તાનો પરિશ્રમ વિસરી દેહના પાપો નષ્ટ થયાનું માની હૃદયમાં ભારે આનંદ થયો. આ વર્ષે જગત્રા બંધ હોવાને કારણે અહીં પંડ્યાઓ બહુ કમ હતા. માત્ર બે નાના હોદરાઓ મંદિર પાસેની ઓરડીમાં હતા. માતાજીનો પૂજા અર્ચના ગંગોત્રી કેશરનાથની સાથે થતી ન જણાઇ. સંચાર કે એવું પશુ કંઈ ન જણાયું. જમનોત્રીમાં મંદિરની પાસે ગરમ જળના ચાર પાંચ નાના કુંડ છે તે એટલા તો ગરમ છે કે બટેટા ખીચડી ચોખા પશુ તુરતમાં ચડી જાય છે. બે ત્રણ ધર્મજાળા કોટડીઓવાળી છે પશુ તે કોટડીઓ ખૂદા જેવી અંધારાવાળી અને વરસાદના ટીપા ચુવે તેવી છે. તેથી માત્રીને બહુ અમલતા વેઠવી પડે છે. અહીં ઠંડી સપ્ત જણાય છે, હુમ્મન એકેય નથી તેથી માત્રીને ખરેખરેથી ખાવાની ચીજ વસ્તુ સામે ભાવની પડે છે. બાળ-

વાના લાકડાની પશુ મુશ્કેલી છે. સાથે માણસ હોય તો તે જન્મજન્મથી લાવે ત્યારેજ મળી શકે તેવું છે. અમોએ રસ્તાની બહુ કડિનાઇ સાંભળી સામાન ઉંચકવા એક માણસ આઠ આના કરાવી ખર-સાળીથી સાથે લઇ લીધેલ એટલે લાકડાની મુશ્કેલી વેકરી પડી નહોતી. કેઇ પૈસાદાર ગૃહસ્થે અહીં સારી સમવડમાળી ધર્મશાળા જુઠાવી દુકાન વસાવી આર માઇક્રોનો રસ્તો રાખી મદદની સુવરાવી યાત્રીઓના આશીર્વાદ લેવા બેઠે છે. જમનોત્રીમાં સુમેરૂ પર્વત અને તેની આસપાસ પર્વતોની હારમાળા છે, એટલે આગળ જવાતું નથી.

ઉત્તર કાશી.

જમનોત્રીના દર્શન કરી ખીજે દિવસે પાછા ફરી ખરસાળી થઇ હતુમાન ચઢા જે ૬ માઇલ દૂર છે ત્યાં આવી રાત રહ્યા. ટા-લને લઇ જોરડીમાંથી બહાર નીકળવાનું મન થતું નહોતું તેમજ વરસાદ અને ધુમસનું પશુ જોર હતું તેથી મોડેથી જમનાજીમાં સ્નાન કરી રસોઇ જમી ચાલ્યા હતા એટલે ઝાઝું ચલાયું નહિ. પહાડી લોકો ભાત, દાળ કે રોટી દાળ ભાજનો ખોરાક લી કે એવા સત્વવાળા પદાર્થ વિના ખાય છે એટલે તાત્કાત વિવશના ગળ્યાપ, તેથી જમાં જોર પડે તેવું કામ તેઓ ધણુ ઓછું કરી શકે છે. ચડાઇમાં તેઓ આપણી સાથે ચાલી ન શકે પશુ ઉતરાઇમાં જોર કરવાનું ન હોવાથી બોળે ઉઠાવવાવાળો પશુ સાથે સાથે દોડ્યો આવે છે. હતુમાનચઢી આગળ હતુમાન મંગા વહે છે ને તે જમનાજીમાં મળી જાય છે. જમનાજીનો પ્રવાહ તો નાનો છે પણ તેમાં મરૂડ મંગા, મધિરી, હતુમાન મંગા જુદી મંગા વચેરે નદીઓ તથા અનેક નાળાઓ મળી જવાથી પ્રવાહ મોટો બને છે. લોહી વિકારને લઇને કે ખોરાકના પરિવર્તનને લીધે અને તથા મારા

મિત્રના કરીરે ચળતો ઉપદ્રવ કોઇ પણ જાતનો ગરમ પદાર્થ ન ખાવા છતાં થયો હતો અને તે એટલો બધો થયો હતો કે રાત્રિ બહુ આપતિમાં જતી. આ સ્થળે ક્યાંય દવા કે દવાખાતું મળતું મૂકેલ છે. યાત્રીએ મરી સુંકે લર્બામ, તાવ, ઉષ્નસ, પેટ, માથાની દવા સાથે લેવી ઉપયોગી છે. અમોએ ઋષિકેશથી દવા સાથે રાખી લીધી હતી, તેમાંથી અમારા માટે તો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરવો પડતો છતાં તે નકામી તો નજ નિવડી. હનુમાન ચઢીથી ગંગાણી પહોંચી રાત રહ્યા અને ગંગાણીથી નવો ટુકો સડક રસ્તો ઉત્તર કાશીનો નીકળ્યો છે તે રસ્તે ચાલી ૧૮ માઇલે સાંજે ઉત્તર કાશી પહોંચ્યા. રસ્તો અતિ કડક ચડાઇ ઉતારાઇ તથા પથ્થર વાળો હતો. માર્ગમાં ૬ માઇલ આંધ્યા પછી એક દુકાન આવી પણ વરસાદને લઇ છાપરામાંથી પાણી જવડું હતું તેથી ૩ માઇલ વિશેષ ચાલી ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા પણ તે બવરથા ન હોવાને લઇ ગંદી, ઉતરવાને તથા રાંધવાને અયોગ્ય જણાતાં ૬ માઇલ આગળ ચાલી ઉત્તર કાશીમાં ખાવા કાળી કમળીવાળાની મોટી ધર્મશાળા કે જે સાથે અનક્ષેત્ર તથા દવાખાતું હોઇ બવરથા સારી છે, તેમ વૈલ પણ હુશિયાર છે, ત્યાં ઉતારો કરી બે દિવસ આરામ લીધો. ઉત્તર કાશીમાં કાશીની માફક મચ્છિકર્ણિકા નામનો ઘાટ છે ત્યાં ગંગા સ્નાન થાય છે. ભગવાન કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર છે તેમાં તથા અનપૂર્ણા માતાના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં. પરશુરામજી ભૈરવજી તથા દત્તાત્રેય ભગવાનના નાના નાના મંદિરો છે તેમાં પણ દર્શન કર્યાં. અહીં આગળ સંન્યાસી મહાત્માઓ લગભગ ૫૦ ની સંખ્યામાં છે. તેઓ ગંગા તટે કુટિઓ ખાંધી ભગવદ્ ભજન કરે છે, તેઓમાં પાંચ છ યાત્રી અને નિરપૂર્ણ પ્રતિના છે એવું સાંભળતા ત્રણના દર્શન

સમાગમનો સાથ લીધો. ત્રણમાં એક ગુજરાતી અને બીજા બે હિંદી સંન્યાસી હતા. ત્રણેય સદાચારી તથા યાત્રી પુરુષ હતા. તેમણે પર્વ જાતની આગામીનાર વર્ણાશ્રમ પર્વ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એમાંજ ખર્ચ સુખ અને શ્રેય જણાવ્યું. ઉત્તર કાશીમાં બીજા બે પર્વજાળા તથા ફરેક દુકાન છે તેમાંની ત્રણ ચાર દુરાનમાંથી નાની મોટી તમામ ચીજ જથ્થાબધ અને પરચુરણ મળી શકે તેવી છે. મુનિસિંધાસિદ્ધી છે પરંતુ તેથી રસ્તાની દાપટીય સિવાય બીજા કંઈ શુક્રવાર વળે તેવું ન જણાયું. અહીં જાળવાના લાકડા વગેરેના ઠેકા ફેલાયાથી ઠેકેદાર ક્યાંય ચાલી જતાં લાકડા મેળવવાની પારાવાર આપણા ભોજવળી પડે છે. સત્તાવાળાઓની એટલે હઠ સુધી મૂખાંઈ છે કે ઠેકેદાર ન હોય અને લાકડા વિના બેઠો હેરાન થાય તો ભલે પશુ બીજું કંઈ વેચે તો તેને રૂપિયા હજાર હંક કારતો પડે! પંડ્યાઓ અહીં આમળ ધણા છે. તેઓ ઉત્તર કાશીનું આહારમ્ય બહુ મોટું વર્ણવે છે. તેઓ કહે છે કે ભગવાન શંકરે ઈસક્રુએ બધા કાશીમાં પાખંડ વધી જવાથી ઉત્તરા ખંડની ભૂમિમાં આવી ઉત્તર કાશીમાં વાસ કર્યો છે. આ વખતે અહીં કંડી ન જણાય. ગામમાં પહાડી લોકોની વસ્તી વીસ પચીસ ધરની હતી.

પહાડી જીવન.

હિમાલયના ભ્રમણક પહાડો-પર્વતોની મધ્યમાં વીસ વીસ પચીસ પચીસ ધરના નાના નાના ગામડાઓમાં અહીંની વસ્તી-પહાડી લોકો વસે છે. તેઓમાં વિશેષ કરી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જાતિનાં લોક છે. પહાડી લોક અભણ, ભોળા, હરિદ્ર, ગંદા, મહેનતુ, બીકણ તથા આચાર-વિચાર-વચરના છે. ગામડામાં વિજ્ઞાન કે દુકાન ક્યાંય

હોય છે. નાના બળદોથી આપણા ફળાયા જેવાં નાના નાના ખેત-
શ્રમમાં ખેતી કરી, વાતીઓનો મોળો ઉંચકી અથવા કંડી (લાંબા
મુંઠલા) માં મેંઝાડી મહેતત જલુરી કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. વાતી-
ઓને કીધે દુકાનદારી તથા પંડ્યાપણું પણ તેઓને સારી કમાણી
આપે છે. પહાડી પુરૂષ વર્ષે જન્મનોત્રી મંમેત્રી જેવા કંડીવાળા રથમાં
ગરમ ચોરણી અંચરખુ અને ટોપી પહેરે છે. સ્ત્રીઓનાં લાજ પટ્ટો
નથી. સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ માધરો માંધવાળું મદન તથા માથે પાંચ હાથનું
ફાળીનું વીંટ છે. સ્ત્રીઓ આખો દિવસ ખેતરમાં માથે ખોદવાનું કે
એકું ખેતીનું કામ કરતી હોય છે. આ લોકોમાં ખાવા પીવાની આબરહેદ
નથી. માત્ર અમુક ભવિત કહેવરાવે છે એટલુંજ. જો પવિત્ર જ્ઞાના
ધાન આ પ્રદેશમાં ન હોત અને જમી ન આવતાં હોત તો આ
લોકો જંબલી પશુ કરતાં પણ બેસાડ સ્થિતિમાં હોત. બોલવામાં
તેઓ પહાડી ભાષા બોલે છે પણ કાંઈ અણ્યું હોય તો હિંસીમાં બોલે
છે. અર્થાત્ લખાણ હિંદી લિપિમાં છે. અહીં નાની નાની માથો,
બેંસો, બઠરીઓ તથા ખચ્ચરો છે. ગાય બેંસ દુધ બહુ ઝોલું દે છે.
ખચ્ચરો તથા બઠરા ઘેરા ભાર ઉંચકામાં ખચ્ચીધર છે. પહાડી
લોકોના ધર તબેલા જેવા-લાકડાની છુટ્ટ હોવાથી મોટે ભાગે લાકડાના
જે માળવાળા માંધેલા હોય છે. ઉપર નળીવાની જગ્યાએ પહાડનો
પતથા પથ્થર કે ભોજપત્ર ખીજાવેલ હોય છે તેથી તેમાં પાણી તડા
નથી આવો શકતા. હરો ધરની સામે હાટડી જેવું અંકડીયું (અંકડા-
રીયું) હોય છે તેમાં તેઓ ખાવા પીવાનો સામાન રાખે છે. ધરને
અંકડીમાં સાથે સાંકળથી સંબંધ રાખે છે એટલે કાંઈ બોલે તો તુરત
પંડ્યોથી ખબર પડી જાય છે. ઝરણા અને નાળાઓનાં નર્મ વેગમાં

વહે છે ત્યાં તેનાપર બુંપડી બાંધી તેમાં ધંટી ગોઠવે છે અને તે ધંટીમાં ધઉં વગેરે હળા લે છે. તેમજ કેટલાક તો સંઘાડીઆનું કામ કરી લાકડાના ધાટ, બરછી વાટકા વગેરે ઉતારે છે. પુરૂષો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ જે કાંઈ જાતની નીકળે છે તેની પાસેથી પાપ પપ્પસા જનોઇ કે સોમદોરા માગે છે કારણ કે અહીં સોમદોરા મળવા અશક્ય છે. ખેતરો નાના એટલે વવાય થોડું તેમ ઉત્પન્ન થાય થોડી થાય છે. પેઢાશમાં બટેટા, ધઉં, તથા અડદ છે. પહાડી લોકો પગ-રખા પહેરતા નથી તેમજ હજમત એક બે માસે પોતાને હાથ કે એક બીજાની કરી લે છે, એટલે અહીં હજમ કે મોચી મળવા મુશ્કેલ છે. પહાડી લોકો ચાતતાં, નવરા બેસતાં, વાતો કરતાં થેટાનાં ઉતના કોકડા હાથથી વણીને બનાવતા હોય છે, અને જ્યારે તે વેણ વણુવા જટલી થાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ બહુ સાદી રીતે વણી થાન તૈયાર કરે છે. આ થાન ૨૦ તાર ધાણુ તથા એક હાથ પહોળું બને છે, તેની રૂપિયા દશ કિંમત હોય છે. યાન મજબુત, ટકાઉ, સરતુ હોય બપે છે. પહાડી લોક સર્વત્ર જીવાસાથી અમોને પૂછતાં કે માંધી મહારાજ કોણુ છે? તું તે મહાત્મા અવતારી હોય સ્વરાજ અપાવા દેશે? અમો જગતમાં વસ્તુ સ્થિતિ સમજતી કહેતાં કે તેઓ એક ઓછા ધર્મજ્ઞાનવાળા તથા રાજનીતિના જ્ઞાનરહિત પણ મનોબળ વાળા માણસ છે. હિંદના ધણા અગ્રવાનો ચળવળ કરે છે પણ જ્યારે આખો દેશ સંપ કરી પ્રતાપની માફક તૈયાર થઈ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તશે ત્યારે તેજ ક્ષણે હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળશે.

ગંગોત્રી.

ઉત્તર કાશીથી સવારના ચાલી ૬ માઈલપર મનેરી આવ્યા. અહીં ધર્મશાળા તથા દુકાન છે. રસોઇ કરી રાત રહી સવારે ચાલી

૯ માઇલ પર આવેલી ગંગનાનીની ધર્મશાળામાં રાત રહ્યા. અહીં દુકાન છે. ચાલીને આવ્યા તે રસ્તો સાધારણ રીતે ઠીક હતો.

અડાઇ-ઉતરાઇ કાંકરા પથ્થર આ રસ્તોવશેષ નહતા પણ ગંગનાની-થી સુધી ૮ માઇલ આવ્યા તે પથ્થર કાંકરા તથા ઉતરાઇ વાળો રસ્તો હતો. ક્યાંક તો પહાડે ધસી પડવાથી આગળ વધવું મુશ્કેલ થતું. સુડીથી ૬ માઇલ આગળ ચાલી હરસિલ ધર્મશાળામાં રાતિ રહ્યા. ધર્મશાળામાં કાંઈ રક્ષણનું સાધન નહતું. ભંડારમાં જેવાં ઝોરડામાં રાતિ ગાળી સવારે ચાલી નીકળી ૨ માઇલ પર આવેલ ધરાલી મધ આગળ ચાલ્યા પછી ૫ માઇલ રસ્તો સારો આવ્યો. પણ તે બાદ ૩ માઇલનો અડાઇ તથા ઉતરાઇ વાળો રસ્તો ગંગનાની ધર્મશાળા સુધી આવ્યો. રસ્તામાં કવચિત્ ડાક બંગલાઓ આવતા પણ તે ગ્રજ કે ભત્રી માટે નથી રહ્યા. તે તો ચોડીદાર નોકર કે વખતે ગોરો સિંહાર માટે આવી ચડે તો તેના વપરાશ માટે કામમાં આવી શકે છે. ગંગનાની ધર્મશાળા જે લેરવ ધાટી કહેવાય છે ત્યાં પહોંચતા પહેલાં એક માઇલના અંતરે એ સડકો મળી. ઉપરની સડક ટીમેટ-નેશન બત્તી હતી અને બાજુ નીચેની ગંગોત્રી બત્તી હતી. અમો બૃહથી નેશનની સડકે દાહિના હાથ પર એટલે ડાબા હાથ પર સમજી દોઢ એ માઇલ આગળ ચાલી ગયા. સારા નક્ષિએ સડક સુધારવા વાળા ત્રણ ચાર કામદારો મળી ગયા, એટલે તેમની સૂચનાથી પાછાં ફરી લેરવધાટી આવી રસોઇ કરી જમી પણ માઇલનો રસ્તો કાપી શ્રી ગંગોત્રી પહોંચી ગયા. લેરવ ધાટીમાં દુકાન, ધર્મશાળા તથા લેરવજીનું મંદિર છે. તેમજ અહીં આગળ ગંગાજી તથા મન્દવી જે ટીમેટથી આવે છે તેના સંગમ થાય છે. બન્ને બારે વેગવાળી નદીઓ છે.

હૈરવ ધાટીથી ગંજોત્રી સુધીનો રસ્તો સારો આવ્યો. અઘણ ઉતરાઈ હતી પણ બહુ સરળ હતી.

ગંજોત્રી મેયાના દર્શન થતાં પાસવાર હર્ષ થયો. આ સ્થળે મહા-
નુભાવ ભગીરથ રાત્રીએ દસ હજાર વર્ષ પર્યંત તપ કરી ગંગાજીને પ્રસન્ન
કરી કપીલ દેવજીના આપથી ભરત થઇ ગયેલા તેમના પિતામહોના
શિદ્ધાર માટે ગંગાજીને પૂજી પર પથરાવ્યાં હતાં. ભગીરથજીએ તપ
કર્યું હતું તે શિલા ગંગાજીના કંઠે ભેવામાં આવે છે. ગંગાજીનું જળ
અતિશય ઠંડું છે. સ્નાન કરવાથી હાથ પગ શરીર બહેરા કુંઠે થઇ
જાય છે. ગંગાજીમાં સ્નાન કરી શિલાના દર્શન કરી બાણમાં ગંગા-
જીનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યું. ગંગાજીના દર્શન આવ ઉત્તપન્ન કરે
તેવા છે. પૂજા પણ નિયમીત થાય છે. જો કે પૂજારીની તો પૈસા
કોણ કેટલા મૂકે છે તે તરફજ દષ્ટિ રહે છે. અહીં સાત આઠ ધર્મ
શાળાઓ છે પણ ધણીખરી સંભાળની આગળે નહીં છે. બાવા
કાળો કમઘીવાળાની ધર્મશાળા ઠીક છે પણ ત્યાં હવે ચીકી પત્રીવાળા-
ભાગવતવાળા સગવડ પામે તેલું ચાલે છે.

અહીં વસ્તુ મેલી વેચાતી હતી પણ બદકિલ્લારનાશની માફક
નહિ. લો દુકાનો હતી તેમાં ધણી ખરી વસ્તુ મળી શકતી. ઠંડી રાત્રે
અત્યંત ખડતી. ગંગાજી ન્યાંથી પ્રગટ થાય છે, તે મુખ સમેટ પર્વત
માં છે. તે મુખ આ ગંજોત્રી સ્થળેથી ૧૮ માઇલ દૂર છે ત્યાં કુધી
કેમ રસ્તો નહોવાને થઇ કોઇ જાણ નથી. કહે છે કે ગોરાઓ શીમાળામાં
જાવે ત્યારે ગંગાજીને વેગ કપી થઇ જાય છે ત્યારે ગંગાજીને
કંઠે કંઠે જાય છે. પંડ્યાઓ એટલા અધાન છે કે પશુખરા તો
સ્થળનું મહાત્મ્ય પણ જાણતા નથી. કોઇ મહાત્મ્ય વાતો સંભ-

ળાવે છે તેને હિંદી ભાષા પણ વાંચતા આવડતી હોતી નથી. અહીંથી ગંગાજીનું જળ યાત્રીવર્ગ લોટીમાં ભરી લઈ જાય છે તે શ્રીશંભુચર તથા શ્રીકેશનાથજીને ચમવે છે. ગંગોત્રી ખાસપાસના પહાડોપર સર્વદા બરફ રહે છે. બંગોત્રી બદ્રીકેશનાથની યાત્રા વૈશાખથી કાર્તિક સુદિ ૨ સુધી રહે છે બાકી ઠંડી તથા બરફ પડવાને લીધે પંડ્યા અને દુહાનદારો યાત્રા બંધ થવાથી નીચે ઉતરી જાય છે અને ગંગોત્રીના પૂજારીઓ મુખીમહર્મા, કેશનાથના હિપ્પીમહર્મા તથા બદ્રીનાથના જ્ઞેશીમહર્મા ભોગ મૂર્તિ પધરાવી ૭ માસ સુધી પૂજા કરે છે. જનોત્રીથી ગંગોત્રી ૧૦૭ માઇલ દૂર છે. ત્યાં અમે ૬ દિવસે પહોંચ્યા.

નરસિંહ મુનિ મહાત્માઓ.

ગંગોત્રીમાં એક દિવસ વધારે રહી ક્ષાંતિથી સ્નાન કર્યાં કરી બીજે દિવસે સવારે ગંગાજીને નમન કરી ચાલી નીકળી ૧૩ માઇલ પર આવેલ ખરાલો ખાતે રોકાણા. અહીં જયપુર રાણીની ખર્મસાળા સારી છે પણ વિશેષ સાધન નથી. દુહાન બાસુમાં છે તેમાંથી જોઈતી વસ્તુ ખરીદી રસોડા કરી જમ્યા. ઉત્તર કાશીથી સાંબળ્યું હતું કે એક ઠંડી સંત્યાસી પરમહંસ દલામાં ખરાલોમાં ગંગા તટે કુચિના નમ અને વિરક્ત દલામાં રહે છે તેના રસોડા જમીને કર્યાંને ગયા. તેઓ ૪૦-૪૫ વર્ષની વયના, સરીરે મજબૂત તથા કોટ પ્રુટ અને નમ દલામાં કુચિના બારણા બંધ કરી પલાડી ખારી યેઠા હતા. બારણા બોલી પમે લાગી બેઠાએ દ્રાણ ખરી. તેમણે લેવાની કમળા ન બતાવી પણ આમક કરતાં થોડી પ્રસાદી તરિકે વહેળી લઈ થોડી સેતે રાખી લીધી. તેમની પાસે એકેય વસ્તુ કે વસ્તુ નહતી. જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતાં વિનંતી કરી પણ જ્ઞાન ખારી હોવાથી હા નાનો જવાબ ન

દીધી. ત્યાંના માણસો કહે છે કે તેઓ શિયાળામાં બરફ પડે છે ત્યારે પણ વસ્ત્ર કે અગ્નિનો આશ્રય ન લેતાં નગ્નજ રહે છે. કોઇ આવાનું આપી આવે તો દિવસમાં એક વખત થોડું ખાય છે. તેમનાં માણસોમાં પણ ખીજ એ પ્રતધારી સાધુઓ હતાં જેમાંના એક ધણી વખત કૈલાસ માનસ સરોવર જઇ આવેલા હતા. આ સંત સાથે અમોએ ખુબ વાતચીત કરી હતી. હિમાલયના ઋષિ મુનિ તથા સિદ્ધ-પુરુષોના અસ્તિત્વ વિશે તથા તેમના દર્શન સમાગમની તીવ્ર પ્રયત્ન હોવાથી ગંગા યમુના તટે શોધ અને વિદ્યાનેને પૂજપરજ કરતાં તેમ ગીચ જંગલોમાં પારિકાષ્ઠથી જેવા છતાં ક્યાંય ભેટા થયો નહિ. અનુભવી અને વિદ્વાન માણસોને, સિદ્ધના દર્શન નહિ થવાનું કારણ પૂછતાં સમ-જાયું કે તેઓ અસંગ અને એકાંત સ્થાનમાં રહે છે. વળી તેઓ ઇચ્છાશ્રીર તથા દિવ્ય દષ્ટિવાળા હોવાથી આપણા જેવા વિકારી વાસનાવાળા સં-સારાસક્ત મનુષ્યોને મળવા અસંભવિત છે. જ્યારે આપણે વિરક્ત અને શુદ્ધ સંસ્કારી હૃદયના થર્મ શોધ કરીએ ત્યારેજ મળી શકે છે. અમોને પણ એ વાત શુદ્ધિથી વિચારતાં સત્ય લાગી.

બુંદા કેદાર.

ધરાણીથી હરસિલ સુધી થઇ ગંગનાની આવી રાત રહ્યા. ત્યાંથી ખીજે દિવસે સવારે રવાના થઇ ખપોરે બટવાડી પહોંચી થોડો વખત આરામ લઇ પુલ ઓળંગી પંચડોના રસ્તે બુંદા કેદાર તરફ આત્મા-પ્રથમ રસ્તો ભૂલી ખીજે માર્ગે ચઢી ગયા. જે સામે મળતું તેને પૂછતાં તો ઉલટા વધારે અચકાયા. ખેતરોમાં ચમને ચાલતાં તેમથી વળી ખીજ કેડી કુટતી. આખરે રસ્તામાં થોડે થોડે અંતરે ગામડા આવતાં ત્યાં પૂછી આગળ વધ્યા. ૩ માઇલ આત્મા-પછી એક વેગવાળી નદી આવી તે સાહસ કરી ઓળંગી આગળ

ચાલ્યા અને ચડાઇ શરૂ થઇ. એક તો અળસ્યો રસ્તો વળી કેડી, સખત ચડાઇ, બીજો રસ્તો ચડી જવાનો ભય, ખભે બોળે વગેરે સ્થિતિમાં આગળ ચાલી મહા મુશ્કેલીએ ૭ માઇલ પર ચઢી દુકાન હતી ત્યાં પહોંચ્યા. થાકથી તથા કેડાડ રસ્તાથી કંટાળી ત્યાં રોકાઇ રસોઇ કરી, બાદ પાણીવાળી કેડીએ ચાલી ટોચેથી ઠંઠ નીચે સુધીની ઉતરાઇ ઉતરી આવ્યા બાદ એક નદી અને તુટેલો પર્વત આવ્યો તે જીવના ભોખમે વટાવી ધુતુના માર્ગે ચડી સારાં ધુતુ પહોંચ્યા. અહીં ધર્મશાળા છે પણ ચોક્કસદાર તાળું મારીને ક્યાંય ચાલ્યો ગયો હતો. ચાત્રીને માટે સાધન સમવડ નથી. બે દુકાનો તથા ૨ ધુતાયજીનું મંદિર છે તથા ભૂગુપ્તપિએ તપ કરી ગંગાજીને પ્રકટ કર્યા છે તે ભૂગુપ્તના નામની મોટી નદી બાજુમાં વહે છે. ધર્મશાળાના ઓટલાપર રાત્રિ ગાળી સવારે પવાહોના ભયંકર પહાડોના રસ્તે પડ્યા. પ્રથમ રસ્તો પાણીવાળો અને અતિ યુગ્વજી ભર્યો આવ્યો. બાદ ખેતરોમાં લગભગ બે માઇલ પાણીવાળી કેડીપર ચાલવું પડ્યું, પણ પછી એવી આકરી ચડાઇ આવવા માંડી કે ન જૂતો ન અવિખ્યતિ! પહાડ પછી પહાડ, શિખર પછી શિખર વટાવતા છતાં અંતજ ન આવે. આખરે માક ખાનાં ખાતાં ૯ માઇલ ચડ્યા ત્યારે ખેડો રસ્તો આવ્યો. એવામાં તુરનજ ધુમસ ફેલાયો અને ચડાઇ આવી પણ તુરતમાં પવાહોની ચઢી આવવાથી ત્યાં રોકાયા. અહીં પહાડી લોકોના સાત આઠ છાપરાં છે. તેઓ બેસોપર ગુજરો કરે છે. બે દુકાનો છે પણ એક દુકાનદાર જેની ચઢીમાં અમો ઉતર્યા હતા તે બહુ લુચ્ચો જણાયો. આજ સુધીમાં ચાર પાંચ છ સાતથી વધી આવ્યા અને શેર લોટ તથા રૂપિયાનું નવ છટાંકથી છ છટાંક વી ખરીદતા આવ્યા હતા તે અહીં રૂપિયે શેર આપે તથા ચાર રૂપિયે શેર વી

જાત્રીને મરજી સમજી વેચતો હતો. અહીં કુધ દહીંની વિપુલતા હતી તે ખાધ રાત્રિ આળી. સવારે ચાલ્યાગાદ પ્રથમ પાંચ માધવની સખ્ત ચણક ચડી પડી ત્યારે તો એમજ લાગ્યું કે હવે દુનિયામાં આવી હોંયુ સ્થાન ઠાંઈ હશેજ નહિ. સામે સુમેરૂ પર્વત જે વીજ પચીજ માધવ ફરે હતો તે બરફને લીધે સુંદર સુવર્ણની પ્રત્યા માફક દેખાવા લાગ્યો. ધુમસ તડકા અને વરસાદ પડ્યા કરતો હતો. સારા નશિયે ગઇ કાલે તથા આજે રસ્તો ન બૂલ્યા નહિંતર આ વિકાળ જંગલો અને ભયાનક પહાડોમાં પત્તો લાગ્યો મૂકેલ હતો. બાદ ઉતરાઇ આવી તે ઠેક ત્રિયુગી નારાયણ સુધી ૯ માધવની આવી. રસ્તામાં ધર્મશાળા આવી પણ તે વૃદ્ધી હાલતમાં નકામી જેવી હતી. ત્રિયુગી નારાયણ રોંઠે પહોંચી રસોઈ કરી જમ્યા બાદ દર્શન યોગ્યતા બગવાન ત્રિયુગી નારાયણના દર્શન કરી બાબુના સૂર્ય કુંડમાંથી આચમન કર્યું. આ મંદિર બહુ પ્રાચીન મણાય છે. શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યે, બગવાન ત્રિયુગી નારાયણની સ્થાપના કરી કહેવાય છે. અહીંની ભરમતો મહિમા અમતકારિક લેખાય છે. પંડ્યાએ કહે છે કે ભસ્મલગાડવાથી બાળકને કે મ્હોટાને શૂન પ્રેતની બાધા નડતી નથી. આ ગામમાં સોએક ધર પહાડી લોકોના હશે. અહીં આગળ ટેહરી મહારાજની હદ જૂટી જાય છે અને અંગ્રેજ રાજની સત્તા શરૂ થાય છે. ગામમાં ધુળી નિશાળ જેવી નાનાકડી નિશાળ તથા આડે દશ કુકાનો છે. અહીંથી સીધી સડક કેશરનાથ જાય છે. એ માધવની ઉતરાઇ ઉતર્યા બાદ રૂદ્રપ્રજાગણી બહી કેશરનાથની જાત્રાના રસ્તાવાળી સડક, વામુકીજંગલ તથા મંદાકિની જંગલના સંગમ પાસે પ્રુથ છે તે વડાબા પછી પુરત મળે છે.

ભગવાન કેદારનાથ.

ત્રિયુગી નારાયણથી પુલ સુધી ઉતરામ અને પછી ચક્રાષ ઉત-
રામ અને પથ્થરવાળો તથા તુટેલો રસ્તો આવવા માંડ્યો તે કે
કેદારનાથ સુધી આવ્યો. પુલ પછી ૪ માઇલે યૌરી કુંડ આવ્યો ત્યાં
અતિ ગરમ જળનો કુંડ છે તેમજ શીતળ જળનો કુંડ છે તેમાં
સ્નાન કરી બાણનાં ભગવતી મંદાકિની વહે છે તેમાં પણુ સ્નાન કર્યું.
સ્નાન બાદ પાર્વતીજીના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં. અહીં આગળ ભારે ભગા
આવુ હોય છે ત્યારે ધણી દુકાનો ખુલી હોય છે. દુકાનો સાથે ચટ્ટીઓ
પણુ પુષ્કળ છે. ઝોઝામાં ઝોઝા એક સાથે પાંચસે યાત્રી રહી શકે
તેટલી ચટ્ટીઓ મેં ટી છે. આજકાલ માત્ર બે ત્રણ દુકાનો ખુલી હતી. અહીંથી
આગળ ચાલતાં બબ્બે માઇલના અંતરે ચટ્ટી દુકાનો આવ્યા કરે છે.
કેદારનાથ નજીક જતાં સાડાત્રણ માઇલ દૂર રામવાડા નામની ચટ્ટી છે ત્યાં
પંદર વીસ દુકાનો તથા તેટલીજ ચટ્ટીઓ અને ધર્મશાળા આવી.
જગીના અભાવે બે ત્રણ દુકાનો સિવાય બાકી બધી ઉઠી ગઈ હતી.
મંદાકિનીના કિનારે ચાલતા સપ્ત ચક્રાષવાળો પથ્થરનો રસ્તો
પસાર કરી શ્રી કેદારનાથ પહોંચ્યા. અમારી માન્યતા હતી કે
જમનોત્રી મંચોત્રી ફેશી રાગની હઠમાં છે તેથી બવરયા નૃત્તી
પણુ તે ધારણા ખોટી પડી. વારતવિક તો અંધારૂં અંધેજ હઠમાંજ
જણાયું. ઉપરની ટાપટીય, રસ્તાપર માઇલના પંદર મુઠવેલા તમાકુમાંકિ
નિશાળ પોસ્ટ-ઓફીસ સિવાય રસ્તો કે પુલ તૂટી ગયો હોય તે સમા-
ચરનો જરાય બંદોગસ્ત ન હતો. આથી અમોની જીંદગી અતિ
ભય ભરેલી હાલતમાં પસાર થતી. શ્રી કેદારનાથમાં મંદાકિનીનો પુલ
ઝોળંગી હાથલ થયા કે ભગવાનના મંદિરના દર્શન થયા. સ્ત્રી

જનર છે તેમાં પંદરેક દુકાનો તથા આસપાસમાં પંડ્યાના મકાનો છે. દુકાન તો જનરી નહિ હોવાને કારણે માત્ર બેજ ખુલ્લી હતી. અહીં ખાવા કાળી કમળીવાળાની ધર્મશાળામાં ઋષિકેશ ક્ષેત્રની ચીઠ્ઠી ખતાવી એટલે ઉત્તમ ચોરડીમાં ઉતારેા મળ્યો. ચાર મોટી કમળ ચોઢવા પાથરવા માટે ઘુરત માણસ આપી મયો તેમજ તાપવા માટે સગડી અને પાણીનું વાસણ પણ મૂકી મયો. સાંજે ભગવાન કેદારનાથજીની આર્તિના દર્શન અનુપમ થાય છે તે ક્યાં. રાત્રે ઠંડી સપ્ત પડી. ધુમસ તથા વરસાદ પડ્યાગ કરતા હતા. સુમેરૂ પર્વત મંદિરની અરપંત નજીક હોવાથી ખરફની ચરફીથીજ ટાઢ વધારે પડતી હતી એમ લાગ્યું, સતારે મંદાકિની માતા જેમાં બીજી ચાર નદીઓ-સીરગંગા, મહેદધી, સરસ્વતી અને સ્વર્ગદારીનો સંગમ થાય છે તેમાં સ્નાન કર્યું પણ સ્નાન કર્યા બાદ પાંચ મિનિટ તો શરીર ખોડુંજ જણાયું એટલું ઠંડું જળ હતું. સ્નાન બાદ ભગવાનના દર્શન કરી ભેટ ધરાવી. અહીં પંડ્યા પુણ્ડળ છે. કહે છે કે ૩૫૦ ની સંખ્યા છે, પંડ્યાઓ પૂછપરછ કરી યાત્રીને હેરાન કરી મૂકે છે. અમોએ એક પંડ્યાના ચાલાક છોકરાને રોષી લીધો હતો. આ પંડ્યાઓ પચીસ પચાસ માઇલ અને વખતે વખતે હરિદાર જેટલે ૧૫૦ માઇલ દૂર જાત્રીને લેવા જાય છે અને જાત્રી તેનાં અપાઠામાં આવ્યા પછી સારી રીતે નીચોવે છે. કેદારનાથજીમાં જાત્રી ધર્મશાળામાં ન ઉતરતા બહુ કરી પંડ્યાને ત્યાંજ ઉતરે છે. મેધિવારી તથા અસલ ઠંડીના પ્રતાપે કોઇ એક હવસથી વધારે કેદારનાથમાં ટકવું નથી. ભગવાન કેદારનાથનો પ્રાદુર્ભાવ એવી રીતે મયો મળ્યાય છે કે શ્રી પાંડ્યાએ કોરવો સાથે મુઠ્ઠા કરી કોરવોનો પ્રહાર કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો પણ તેમ કરતાં તેઓને જ્વલત તથા ઝેત્રકલાનું પાતક લાગ્યું તે પાતકમાંથી મુક્ત થવા માટે તેઓએ આ

રથળે ભગવાન શિવજીની આરાધના કરી પશુ કાંઈ વળ્યું નહિ. આથી બીમસેને યુરસે થઇ પાડું મારી એટલે ભગવાનની પીઠનોભાગ પ્રકટ થયો. પાંડવોને મોઢાના ભાગના દર્શન કરવા ઇચ્છા હતી પણ આકાશવાણી થઇ કે મોઢું નેપાળમાં પશુપતિનાથના નામથી પ્રકટ થશે. તમારૂં પાતક નાશ પામ્યું છે, માટે ભગવાનની પીઠની પૂજા કરી સંતોષ પામો. પાંડવોએ પીઠની પૂજા કરી પીઠની પ્રતિષ્ઠા કરી તેજ ભગવાન કેદારનાથજીના દર્શન છે. બાલુમાં પાર્વ-તીજ, નંદીજ, પાંચ પાંડવો, હૈરવજ વગેરેની મૂર્તિઓ છે. ભગવાનને સવારે જળ ચઢાવી બેઠ ધરાવ્યા પછી મૂર્તિ પર શી ચોપડાવી ચાત્રીના શરીરને જેમ આપણા વડીલો એક બીજા સંબંધીઓને મળતાં ભેટો કરે છે, તેમ પંડ્યાઓ ચાત્રીને છાતી સાથે ભેટ કરાવી પાપોનો નાશ કરવા પ્રાર્થના કરાવે છે. મંદિરની બાજુમાં હંસકુંડ રેતકુંડ, વિગેરે કુંડમાં માળ્યન થાય છે. અહીં અતિ સખ ઠંડીને લઇ લાકડા સળગાવવા યુક્તે જળાવાથી કાંઈ રસોઇ કરવું નથી પણ ખજૂરમાં પુરી તીકાઇ કુધ મળે છે તે ખરીદી ચલાવે છે. અહીંના કુકાનદારો ચાત્રીને બહુ આહે છે. સોદો વેચે છે તેના પૈસા માગતા નથી, તેઓ સમજે છે કે આટલે દૂર આવ્યા ધામમાં જે ચાત્રી આવ્યા હોય તે કાંઈ દિવસ અસત્ય વર્તન કરે નહિ-અર્થાત્ પૈસા પોતાના મેળે પહોંચાડશે. અહીં તથા શ્રી બ્રહ્માનાથ માત્રા આશુ હોય છે ત્યારે લગભગ ૫૦ થી ૬૦ હજાર ચાત્રી દર વર્ષે આવે છે. પ્રુષ્ઠશ્વેતના પ્રતાપે ધર્મશાળા મકાનોનું કામ કાંઈને કાંઈ ધનવાનની સહાયતાથી આજુબ હોય છે. દીબેટીમતો જે બોટીયા લોક કહેવાય છે તે પોતાની જોરતો તથા અગ્નિરો સાથે ૨૫-૩૦ની સંખ્યામાં અહીં મજુરી કરી યજ્ઞરાન ચલાવવા આવેલા

હતા. આ ભોકો ચોતા સાથે કસ્તુરી વેચવા લાવેલ હોય છે. કસ્તુરીની છુદ્દી જૂનના કુટામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે અતિ કિંમતી વસ્તુ હોય ખાસ કરીને રેશો દવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. આખંધ છુદ્દો એક રૂપિયામાં મળતાં ખરીદી લીધી. એ કે પ્રથમ તો તેઓ દસ રૂપિ. માથી કામ કરે છે પણ પછી દગાવાળી હોઇને આખી જમ છે. મજેરીથી કેદારનાથ ૧૧૪ માઇલ દૂર છે. નિરંતર પ્રવાસ કરતા કે દેવસે અમારાથી પહોંચાયું.

સુમેરૂપર ચડતું અને નવી છંદગી.

સુમેરૂ હિમાલયમાંના પર્વતોમાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચો પર્વત છે. તે હમેશા બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે, જ્યારે તડકો હોય છે ત્યારે તેના બરફ આશ્ચર્યજનક સ્ત્રીઓ દ્વારા જોનારને સુવર્ણ જેવા અળ-કતાં મુશીબીત લાગે છે. મણા કહે છે કે આ પર્વતની પેલી તરફ ટીબેટ છે. મણા કહે છે કે તેજ કેલાસ છે અને મણા કહે છે કે તેની પેલી તરફ તો સ્વર્ગ કે બરફવાળા પર્વતોજ છે. ગમે તેમ હોય પણ તેની વિલક્ષણતા જાણવાની અમેને પારાવાર છતાંસા હતી તેથી રચાનિક લોહિાએ અમેને ડરાવ્યા કે તે પર કોઇ જાઇ શકતું નથી. ત્યાં જનાર માણસ ઠંડીથી અકડાઇ જાય છે, બરફના ચોસલાં પડવાથી તે નામે માણસ અગદાઇ જાય છે વગેરે કહેવા છતાં અમે કોઇના બેલાવા પર લઇ ન આપતાં પંડ્યાના ઓઠરાને સાથે લઇ નીકળ્યા. પરંતુ સુમેરૂપર ચડવા પહેલા રસ્તામાં આવતી વેગવાળી સ્વર્ગદારી નામની નદી ઝોળંગવાની હતી. જ્યાંથી નદીના ત્રણ ચાર ફાંટા પડ્યા હતા ત્યાંથી ત્રણે જણા મુશીબતે ઝોળગીને સામે પાર પહોંચ્યા બાદ

વનરૂપિના ઘેરાવાને વીધી પથ્થરો પર ચઢી સુમેરુ ઉપર જવા માંડ્યાં. ક્યાંક પથ્થર ખસી જતાં પગ લથડી જતાં કે માટી ધસી પડતા બૂરકા ખાવા પડતા. થોડે ચાલ્યા પછી ધુમસ અને વરસાદ ફેલાવાથી આસપાસનું દેખાવું અદ્રશ્ય થઇ ગયું, પંડ્યાનો છોકરો બોલ્યો : “ મને જૂખ લાગી છે, હવે હું નહિ ચાલી શકું. ” આમ બોલી બેસી ગયો. મેં જવાબ આપ્યો કે : “ તું પાણી પીઇ ચાક ખાઇ બેસ, એટલામાં મને આવશું. ” એમ કહેવાથી છોકરો સમજી ગયો કે, અહીંયા ચાલાકી ચાલી શકે તેમ નથી તેથી સાથે ચાલી નીકળ્યો. ખરફના થરો જમેલા હતા ત્યાં સુધી કંઠણુ થઇ અખુટ હિંમત ધરી ચડ્યા. અમારે કમર્માં કમ જ્ઞાંથી મંદા-કિની પ્રકટ થાય છે, ત્યાં તેના મુખદાર સુધી જવા વિચાર હતા પણ ધુમસ અને વરસાદને લઇ કાંઇ સૂઝ ન પડવાથી ખરફના થરો જમેલા હતા ત્યાં પહોંચી તેનું નિરીક્ષણ કરી તેને અસહ્ય હિમાલય સમજી દર્શન સ્પર્શ તથા લાકડીવતી ખરફના ટુકડા તોડી ખરફની પ્રસાદી આખા સતોષ પામ્યા. હવે નીચે ઉતરી સ્વર્ગદારીના કાંઠાપર આપી તેને પાર કરવાની વેતરણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે વરસાદ પડવાથી પુષ્કળ પાણી નદીમાં ગડી ગયું હતું. આમથી તેમ બહુ ધૂમ્મા પણ ફાઇ ઉપાય નહી પાર કરવાનો સૂઝ્યો નહિ. અમે બધા મુંઝાણુ પણ આખરે એકેય માર્ગ ન સૂઝવાથી કેદારનાથજીનું રમરણ કરી જ્યાં એક સાથે નદીનો અત્યંત વેગવાળો પ્રવાહ વહે છે અને જે કાંઈ ગમે તેવો ખગવાન અને તરવેયો માણસ હોય તેને પણ ઉલટાવી એવી જમ તેવો છે ત્યાં ઝંપલાવ્યું. કેડે જડા રૂમાલની બેઠ બાંધી લાકડીના ટેકા વતી મજબુતાઈથી પગ ટેકવી આગળ વધવા માંડ્યું.

માણીના પ્રવાહે પશુ ખુબ જોર મારવા માંડ્યું, પમ લથડ્યા એટલે પમખાના પમરખાને જવા દઇ હનુમાનજીનું આજ્ઞાન કરી દોડ મૂરી. પ્રભુ કૃપાએ પડતા લથડતા હું તો સામે પાર નીકળી ગયો, પશુ મારો સાથી અને પંડ્યાનો ઓકરો બાકી રહ્યા. સાથી હિંમતવાન હતો પશુ પંડ્યાનો ઓકરો ગભરાતો હતો તેને હિંમત આપી જ્યાં ત્રણ ચાર ફાંટામાં નદી વહેંચાયેલી હતી ત્યાં ઠેક મારી પડતાં આખડતાં તેઓ પશુ નદી ઝાળંગી મગી ગયા. આથી અમોએ પરમેશ્વરનો ઉપકાર નવી જાંઘળી પ્રાપ્ત થવા બદલ માન્યો. કારણ કે આ સાહસમાં પમ જરા તરા આમ તેમ પડે એટલેજ વિલંબ હતો.

જયોતિર્મઠ.

કેદારનાથજીથી સવારના ચાલી નીકળી રામવાડા ગૌરીકુંડ થઇ મંદાકિની વાસુકી મંજાના સંગમ પાસેનો પુલ ઝાળંગી આગળ ચાલવા માંડ્યા કે રસ્તો જરા ઠીક આવવા લાગ્યો. રામપુર ચઢી આગળ માવો રૂપિયે શેર મળતાં માવો તથા દુધ જમી ૧૭ માઇલ પર આવેલી ફાટક ચઢી મોડી સાંજના પહોંચ્યા. રસ્તામાં ચઢીઓ ઠેકઠેકાણે આવતી હતી પશુ જત્રી નહિ હોવાને લીધે દુકાનો થયું ખરી ઉઠી ગઇ હતી. દુકાનદારો દુકાનો બંધ કરી પોત પોતાના ગામે ચાલી ગયા હતા. અહીં એક દુકાનદાર કાપડ રહે છે અને દુકાનમાં ખાવાની ચીજો ઉપરાંત કાપડ તથા પરચુરણ વસ્તુઓ પશુ વચ્ચે ખરી રાખી વેચે છે. રાત્રે રસોઇ કરી જમી સુઇ રહ્યા. બીજે દિવસે સવારે ઉઠી આગળ ચાલતાં આગલા દિવસે સ્વર્ગદ્વારીમાં જોડા તલાઇ જાણી ઉધાડે પગે ચાલતું પડવાથી પથ્થર કાંકરી વાગવાને લીધે પમ આળા થઇ ગયા હતા તેથી વિશેષ ચલાતું ન હતું. પગે લુગડાના

પાદા પાંડો કરવામાં આવી પશુ તે વારંવાર ખસી જતી હતી, કે માંદાંસે નાશ થઈ આવ્યા ત્યાંથી એક નીચેનો માર્ગ ઉખીમઠ થઇને સીધા પટ્ટીનારામણુ જાય છે અને ઉપરનો માર્ગ ગુપ્ત દારી જાય છે. અમારો ગુપ્ત કાશી થઇને બટ્ટીનાથ જવાનો વિચાર હોવાથી ઉપરના માર્ગે એક માંદાંસ ચાલતાં ગુપ્ત કાશી પહોંચ્યા. અહીં ગંગા યમુનાની બે ધારા છે, તેમાં સ્નાન અને તેની નિઃશ્વર્ગ શ્રી કાશી વિશ્વનાથનું તથા પાર્વતીજીનું મંદિર છે તેમાં દર્શન કર્યા. દ્વરથી સાંભળ્યું હતું કે ગુપ્ત કાશી મોટું ગામ છે અને ત્યાં ધણી મોટી દુકાનો હોવાથી ચીજ તમામ સસ્તી મળે છે પણ અનુભવ થતાં બહુ જણાયું ગામ પચાસેક ધરનું હતું તેમાં નસાળ, પોસ્ટ ઓફીસ અને પાંચ છ દુકાનો છે; પરંતુ ચીજ તમામ મેંથી મળતી હતી. જાનીઓને જે જોઇશે તેમાં ચાલશે નહિ એમ સમજી દુકાનદારો અપ્રયત્ન વિચાર ભાવે બેઠકારીથી માત્ર વેચતા હતા. રસોઇ કરી જમી એક માંદાંસની ઉતરાઇ અને એક માંદાંસની ચઢાઇ થઈ સાંજના ઉખીમઠ પહોંચ્યા. ઉખીમઠમાં ભગવાન કેદારનાથની માદી છ માસ જત્રા ખંધ રહેવા પછી રહે છે તે ગાદીના દર્શન એક પુરાતન મંદિરમાં થાય છે. મંદિરમાં શ્રી નરનારાયણ, તુંગનાથ, ઓઝરનાથ, ગરુડજી વગેરે દેવોની અને પાંડવોની તથા માંદાંસ રાજાઓની મૂર્તિઓ છે. પાસેના એક મંદિરમાં ઓખા અને ચિત્રલેખાની મૂર્તિ છે તેના દર્શન કરી રાત રહ્યા. પાંચ છ દુકાનો, દવાખાનું તથા ચટ્ટીઓ પુષ્કળ છે. દવાખાનાનો ડોક્ટર વિદ્વાન હતો તેની મુલાકાત થતાં ધર્મ તથા રાજદારી વિષયપર ધણી વાતચીત થઇ, તેણે મંદીની ચગવળને નાપસંદ કરી. ખીજા વાતચીત સાંજનારાઓએ પણ તેની વાતને

અનુમતિ આપી. અધીની અળવળનું સ્વરૂપ તો જોજો જોજો જાણ્યું તે સમજાએ નાપસંદગીજ ખતાવી પણ તેઓ તિલક રહારજની પ્રશંસા કરતા જણાયા. ઉખીમઠથી સવારના રવાના થઇ પ્રથમ ત્રણ માઇલની ચડાઇ ચડી પછી થોડી ઉતરાઇ અને સીધા રસ્તે વટાવ્યા પછી ૬ માઇલની આત આકરી ચડાઇ ચડવી પડી. બાદ ૩ માઇલન ઉતરાઇ ઉતરી થોડી રાતના જંગલ અટ્ટી પહોંચ્યા. આજ સવારથી વરસાદ પડતો હતો તે સંજના ભાગમાં ખૂબ વધ્યો. ધુમસના ગોટા ઉડવાથી તથા રાત્રિનું અંધારું થઇ જવાથી ધોર જંગલમાં કાંઈ સ્પષ્ટ પડતું નહતું. લાલ ચીકણી માટી પાણીથી પસળવાને કષ્ટ વધારે ચીમચ વાળી બની જતાં વારંવાર પાડી દેતી હતી. અંધારૂં ચઢાથી ભગનક જંગલના જનાવરોની બીજ તો ન લાગી પરંતુ પડવા આખડવાનો સંભવ પૂરતો હોવાથી બહુ ઉતાવળથી ચાલી જંગલ અટ્ટી પહોંચ્યા. અહીં આવતા વરસાદને લઇ ટાઢ ચડી હતી તેથી તાપણું કર્યું. તાપના તેજથી બળેના પથ તરફ નજર પડી તો અસંખ્ય ઝેડ નામના કીડાઓ પગે ચોંટી પડી પગે લોહી લોહાણુ કરી મૂક્યા હતાં. મહા ખુસ્કેલીએ બે કલાકે એ ચીકણા કંખી કીડાઓને વીણી વાંચી ફેંક્યા પણ પાછા ચડી આવવાનો ભય હોવાથી નિદ્રા ન કરી ચડાણો. અહીં બધું અધારાને લઇને તથા જંગલને લીધે શુન્દાન્ય લાગતું હતું. સારા નશિએ અંધારામાં માથતા તૂટેલો રસ્તો ન આવ્યો નહિતર જીંદગીને પુરેપુરો ભય હતો. ઉખીમઠથી ૯ માઇલ ચાલ્યા પછી પોથીબાસા અટ્ટી આવેલી ત્યાં ખીચડી શાક બનાવો હતાં સાથે સારી રીતે જમી લીધાથી રસોખની ઉપાધી રહી ન હતી. પોથીબાસા અટ્ટીથી ૪ માઇલ અગળ ચાલતાં એપના ચઢા આવે

છે ત્યાંથી જરા આમળ ચાલતાં સીધો રસ્તો. જમ છે તે તુંડનાથ
મહાદેવ જે પંચદ્વાર મારેલા એક છે ત્યાં ૩ માઇલે પહોંચાડે છે.
અમે જાદીન થ જલડી પડોચવ તા હેતુથી ત્યાં ગયા નહોતા. આ
સ્થળે એક વાતનો ઉદ્ભવ કરવાની જરૂર છે કે, અમે પ્રથમ
સાદો અને સંત્વિક ખોરાક મહણ કરતા હતા, પણ જેમ જેમ જોગ
સાથે ચડાઇ ઉતરાઇ ચડવા ઉતરવાનો તથા રોજના ૧૫ થી ૨૦
માઇલ ચાલવાનો પરિશ્રમ થવા માંડ્યો તેમ તેમ જરીરમાં બળના
આવશ્યકતા જણાવા લાગી એટલે સત્તવાળો રાજસી ખોરાક-ધી પાક
દુધ હર્ષી ત્રિશેષ પ્રમાણમાં મહણ કરવાની જરૂર પડી હતી. પણ જો અમે
એમ ન કરીએ તો આમળ વધવાની તાકાત મળવી અશક્ય હતી.
જંગલ ચડીથી સવારના ચાકી નીકળી ૧૦ માઇલ પર જોપેશ્વર
મહાદેવનું પ્રાચીન મંદિર છે ત્યાં હર્ષન કર્યાં. જોપેશ્વરથી થોડે દૂર
વેતરથી નદી વહે છે. આજનો રસ્તો તુરેલો વધારે હતો. આખે
રસ્તે ધમો પડેલા પડાડો આવતા હતા. માણસો કહે છે કે જાદી
કેદારનાથની જાત્રા ગંજોત્રી જમનોત્રાથી સહેલ છે પણ તે સત્ય
નથી. અશ્વમત રસ્તો જોખો ચડાઇ ઉતરાઇ તથા પથ્થરવાળો છે,
પણ વરસાદથી હાની પહોંચો હોય ત્યારે સમારવાની દરબાર હોવી
જોઇએ તે તથા તૂટી મથેલા પુલો ફરોથી બેસાડવાની જરાય કાબજી
સત્તાવાળાને નથી. જોપેશ્વરથી ૨ માઇલ ચાલી જપોરના અમેલી-
લાલસાંગા પહોંચ્યા લાલસાંગા એક નાનું ગામડું છે પણ અગ્રેજ
સત્તાવાળાઓએ આ ગામમાં ડેપુટી કમીસનરનું માણું રાખી તાર,
પોસ્ટ એસ્ટીસ, નિયાજ, ફવાખાનું વગેરે રાખેલ છે. ગામમાં વીસ
પચીસ ધર તથા ચાર ૭ ડુકાનો છે. કેદારનાથથી આવનારને અલ-

કર્નલ પરનો પુલ ઝાળંગી મામમાં જઇ સકાય છે. પ્રુલ્હની પાલ્લુમાંજ ધર્મશાળા છે. ધર્મશાળામાં જઇ ઉતર્યા તો ડેપુટી કમીશનરે બોલાવેલા સરકારી નોકરો સહકારનો પાક પઢવા માટે આવ્યા હતા તેનો ઉતારો થયો હતો. ઔરંગઝેબને શિવાજી મહારાજ જેમ રાત્રે સ્વપ્નમાં આવતા તેમ સત્તાવાળાઓને જંગલી પહાડી પ્રદેશોમાં ભ્રમ ફાર્મ સહકાર અસહકાર વિશે કથાં સમજવું નથી અને સમજે તો લેશ પણ કરવાની તાકાત ખરાવતા નથી તેવા સ્થળમાં સહકાર શીખવવાનું સહે છે! ખરેખર એ પણ છુદ્ધિની વ્યભિહારી છે. લાલસાળાથી હિંદુસ્થાનમાં જવા ઇચ્છનારને રામનગર સ્ટેશન સુધીનો માર્ગ મળે છે. રોજના નિયમ પ્રમાણે સવારના ચાલી નીકળી રસ્તામાં એક અટ્ટીએ કુધ મળ્યું તે પી લઇ પીપળ અટ્ટી થઇ ગઇ ગંગા આવ્યા. ગઇ ગંગામાં રનાન કરી સાંજે ૨૪ માઇલ ચાલી કુમારઅટ્ટી પહોંચ્યા. સવારે કુમાર અટ્ટીથી ૬ માઇલ ચાલી ન્યોતાતર્મઠ આવ્યા. અહીં શ્રીનૃસિંહજીનું તથા શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાચીન મંદિર છે અને ભગવાન બદીનાચની ગાદી પણ અહીં છે. જત્રા કાર્તિકથી ચૈત્ર સુધી બંધ રહેતાં કુધા પૂજા અહીં થાય છે. જારતોદારક આવ શંકરાચાર્ય જેમણે જૈન શુદ્ધ અને ઇતર ધર્મના લોકો કે જેણે હિંદુ ધર્મનો નાશ કરી હિંદુઓની દુઃખી દશા કરી મૂડી પાખંડ ફેલાવ્યું હતું તેનો નાશ કરી પુનઃ સનાતન ધર્મ ચાલુ કરી ચાર દિશામાં ચાર મઠ-પશ્ચિમમાં ચારદા, દક્ષિણમાં શૃંગેરી, પૂર્વમાં ગોવર્ધન અને ઉત્તરમાં ન્યોતાતર્મઠ રચાયા હતા તેજ આ ન્યોતિર્મઠવાળું ગાદીવિષ્વંસ સ્થાન છે, જેને લોકો જોશીમઠ પણ કહે છે. અહીંથી એક રસ્તો તપોવન તથા બદરી જાય છે અને બીજો ફેલાસ તથા માનસરોવર જાય છે. માત્ર બસો ધરતું છે. તાર પોરક ઓપીસ ચાણું વજેરે પણ છે.

સપ્ત મેધાધ.

અમો જમનોત્રી મંગોત્રીને રસ્તે થઈ કેદારનાથથી નેશીમઠ આભ્યા. મંગોત્રી જમનોત્રી તરફ જત્રા બંધ નહિ હોવાથી (આ તરફ બંગાળી શેરનું વજન છે.) રૂપિયાનો ચાર શેર આટો, રૂપિયાનું આઠથી નવ છટાક થી (બંગાળી શેરના સોળ છટાક મળ્યા છે.) દોઢ શેર ખાંડ, બેશેર દાળ, બઢીશેરથી ત્રણ શેર ચોખા, ચારશેર દાળીયા, બઢીશેર ગોળ વગેરે મળતા હતા તે મંગોત્રી જમનોત્રીમાં રૂપિયાનો બેશેર આટો, બેશેર વેસણ (ચણુનો દોઢ) દોઢશેર ગોળ, દોઢશેર દાળીયા, ૭ છટાક થી, બેશેર ચોખા, બેશેર દાળ મળ્યા પછી ભારે પાછા નીચે આભ્યા એટલે સરતા મળવા માંડ્યા. પછી હવે ભારે પરાપકારનો દાવો કરી જત્રા બંધ રાખનાર અંગ્રેજ સરકારની દદમાં દાખલ થયા એટલે બાવ વધવા શરૂ થયા. બ્રીટિશરનાથમાં અને આસપાસની ચઢીઓની દુકાનોમાં રૂપિયે શેર ભોટ, રૂપિયે શેર વેસણ, રૂપિયે શેર દાળ, રૂપિયેથી પોણાએ રૂપિયે શેર ચોખા, રૂપિયેથી દોઢ રૂપિયે શેર ગોળ, બે રૂપિયે શેર ખાંડ, ચાર રૂપિયે શેર થી મળતા હતા. આવી સપ્ત, બેઠક, ચાર મણી મેધાધારીનું કારણ પૂછતાં દુકાનદારોએ કહ્યું કે સરકારે જત્રા બંધ કરવાથી અમો જત્રી નહિં હોવાને કીધે ચીજ મંગાવતાં નથી. થોડી મંગાવીએ છીએ તો મેંથી પડે છે, તેથી હોય તે હવે ભાવે વેચીએ છીએ. સરકારે કહે છે કે પહાડોમાં દુધાગ હોવાથી જત્રા બંધ રાખી છે પછી એટલું તો સૌ કોઈ બુદ્ધિથી સમજી શકે તેમ છે કે પહાડોમાં માત્રીઓને ત્રણે ખાવા ૧૧ ચીજ વરતુઓ ઉત્પન્ન થતી

નથી. યાત્રીઓ જે જે વસ્તુઓ ખાવ છે-તે તમામ ચી જે હિંદુ-થા-
નથી જ આવે છે તેથી યાત્રા કે યાત્રાને પહાડોમાં દુબકાગ પડે હોય
તેમ તે સાથે શું સંબંધ છે? દર વર્ષે હિમાલયમાં ૫૦ થી ૬૦
હજાર યાત્રીઓ આવે છે તેઓમાંથી પ્રત્યેક માણસ કમમાંકમ
સો રૂપિયા વધારે તો વર્ષે કુલ ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપિયા વધારાય છે
તેમાંથી નહિ નહિ તો પશુ એથો ભાગ એટલે ૧૨ થી ૧૫ લાખ રૂપિયા
પહાડીઓને દર વર્ષે લાભ મળતો હશે તે લાભ જત્રા બંધ કરવાથી
થતો અટકાવ્યો છે. એટલે જત્રા બંધ કરવાથી તો ઉલટો ખરા દુબકાળ
પાડ્યો છે! જે જત્રા ચાલતી હોય તો બોળ કંડી ઉપાડનારની મજુરી
ચાલે, દુકાનદારની દુકાનદારી ચાલે અને પંડમાતું પંડમાપણું ચાલે
છે. જત્રા બંધ રહેવાથી બધાની રોજી બંધ થાય છે. સત્તા આમળ
શાશ્વત શા કામનું?

શ્રીબદ્રીનારાયણ.

જેશીમઠથી બે માઇલ ઉતરાઈ ઉતરી આવ્યા એટલે વિષ્ણુપ્રયાગ
પહોંચ્યાં. અલકનંદા તથા ધૌલી ગંગા નામની બે અત્યંત વેગ-
વાળી નદીઓનો સંગમ થાય છે. પુલ પાર કરી આમળ વધાય છે
પણ લાકડાનો તટેલા જેવો પુલ છે, તે પાર કરવામાં જોખમ છે
તેથી માણસ ગભરાય તેવું છે. આમળ ચાલતાં અહીંઓ દુકાન
વિનાની ઉજાડ પસાર કરી પંડુકથર પહોંચાય છે. પંડુકથર
ગામમાં ચાલીશ પમાણ ધરતી વરતી યે. અહીં પંચપદરી મંદિરના
એક પંડુકથર ભગવાનનું મંદિર છે તથા ધર્મશાળા પણ છે.
અહીંથી લોકપાલ કરીને એક પાવેન અદ્વૃત્ત સ્થાન સાત આઠ

માઇઝ દૂર છે ત્યાં તળાવમાં પાણી એક તરફ વહે છે પણ અંદરઉતરી સ્નાન કરનારને પ્રવાહ ઉલટી તરફ ધસડી લઇ જાય છે. પંડુકેશ્વર નજીક પુણ્ય વચરના મોટા નાળા છે તે વરસાદને લઇ ઝોળંગવા ભયંકારક છે. અમારે તે ઝોળંગવામાં મૂકેલી પડી હતી. હનુમાન ચટ્ટી ચાંદને ૧૧ માઇલ આલી ભગવાન બદ્રીનાથ પહોંચ્યા. દેહારનાથથી ૧૦૦ માઇલ દૂર હોઇ આ ધામ પહોંચતા સાત દિવસ થયા.

જે પવિત્ર ધામમાં પહોંચવાને માટે આટલું બધું હિમાલયમાં ફરવું પડ્યું હતું તે શ્રીબદ્રીનારાયણમાં પહોંચતા અત્યંત આનંદ થયો. બે માઇલ દૂરથી મંદિરના દર્શન થયા એટલે હર્ષશ્વની નીકળી ગયો. બદ્રીનારાયણમાં પહોંચ્યા બાદ ધર્મશાળામાં ઉતારો કરી મંદિરની બાજુમાં પનિતપાવની ભગવતી અલક્ષ્મીનાંદા વહે છે તેના અતિ શીતળ જળમાં સ્નાન કરી બાજુમાંજ નારદકુંડ, ગૌરી કુંડ, સૂર્યકુંડ, ગરુડકુંડ તથા તમેકુંડ નામના પાંચ કુંડ ગરમ જળના છે તેમાં સ્નાન કર્યું. બાજુમાં નારદશીલા, માર્કંડેય શીલા. વરાહ શીલા, ગરુડ શીલા વગેરે જળરજસ્ત પથ્થરો છે તે ઉપર તે તે નામના ઋષિએએ હજારો વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી છે તેના દર્શન રપર્ણ કર્યા બાદ ભગવાનના મંદિરમાં દાખલ થયા. ઉક્ત કુંડો તથા શીલાઓના રપર્ણ સ્નાનનું મહાત્મ્ય બહુ બારે વર્ણવાયલું છે. ભગવાનના મંદિરમાં દાખલ થવા અમાઠિ જય વિજય દારપાળેના દર્શન થાય છે તે કરી મંદિરમાં ગયા. અખ્ય મંદિરમાં શ્રી બદ્રીનારાયણની શુભાર મૂર્તિના દર્શન થયા. ભગવાનની કામી બાજુમાં નરનારાયણ દેવના, એમની નીચે નારદજી ઉદ્ધવજીના અને ભગવાનની જમણી બાજુ કુમેરજી તથા ગરુડજીના દર્શન થયા. પ્રેમપૂર્વક દર્શન કરી બેઠે ધરો

શ્રીમદ્રી ભગવાનની સ્તુતિ કરી વારંવાર નમસ્કાર કરી મંદિરને પ્રદક્ષિણા કરી. મંદિરની બહાર લક્ષ્મીજી, ગરુડજી, હનુમાનજી, ગણપતિજી અને ધંટાકર્ણના દર્શન થાય છે. ભગવાનની સવાર સાંજ આર્તી થાય છે. આર્તી થયા બાદ યુગાર ઉતારો નંખાય છે. સવારે ભગવાનને ચોખ્ખા દાળનો ભોજ ધરાવાય છે. ભગવાનનું સિંહાસન ચાંદીનું છે અને છત્ર સુવર્ણનું છે. મંદિરની બ્યવસ્થા સરકારી ટ્રસ્ટના હાથમાં છે. પૂજારી મદ્રાસી છે, તેને દર માસે બસો રૂપિયા પગાર મળે છે- ભગવાનનું કીર્તન અને વેદ મંત્રોથી સ્તુતિ કરનારા પંડિતો પણ મંદિર તરફથી છે. છડીદારો તથા બીજા નોકરો પણ ધણા છે. મંદિરની પેઢીમાં મહેતાઓ દિપાળ ખિતાળ રાખે છે. પૂજારીનું ઘણું માન છે. કહેવાય છે કે દર વર્ષે ભગવાનના મંદિરનું પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ છે, ભગવાનને ભેટ પણ માત્રીઓ તરફથી મોટી ધરાય છે એટલે ખર્ચ પૂરું થતુ રહે છે. શ્રીમંત જાત્રીઓ હજારો રૂપિયા ભેટ ધરી જાય છે. ભગવાનને ચંદન પુષ્પ તુલસી માળા ધરાય છે તે પ્રસાદીમાં પૈસા આપવાથી મળે છે. તેમજ આઠ આના આપવાથી ચોખ્ખા દાળનો પ્રસાદ પણ મળે છે. અહીં પ્રસાદને મમે તે ખતિનો માણસ અડતાં ૨૫થાં દોઢ લાગતો નથી. જગત્ પિતા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને બદ્રી નામના વૃક્ષ નીચે બેસી તપ કર્યું હતું તેથી ભગવાનનું નામ બદ્રીનારાયણ પડ્યું કહેવાય છે. શ્રી નરનારાયણ દેવે પણ હજારો વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી આ ક્ષેત્રમાં અખંડ વાસ કર્યો છે તેથી આ ધામ મુક્તિ આપનારું, સર્વ પાતક હરીને મનકામના સફળ કરનારું સર્વ શ્રેષ્ઠ ધામ ગણાય છે, સ્વકુટુંબ રનેહી સંબંધોએને સંભારી સ્નાન દર્શન કર્યા પછી ભોજન કર્યું.

અહીં પંદર વીજ દુશનો, પંડ્યાના મકાનો તથા ખાવા મળી કમળા વાળાની ધર્મશાળા છે. લાકડા અને ચીજ વસ્તુ મેંધા મળવાને લઈ તેમજ ઠંડીને લીધે રસોઈ બહુ ઓછા જમતી કરે છે. પુરી, શીરો, પેંડા વગેરે તૈયાર ખાવાની વસ્તુઓ મળી શકે છે. બહારથી પરસુરામજી તથા વૃજવાસી બહારથી નામના બે સાત્ત્વિક શુદ્ધિના વયોદક્ષ ઝાની પુરૂષો છે તેના દર્શન સમાગમ થતાં આનંદ થયો. ૫ માસલપર વસુધારા નામની એક ધારા બહુ ઉચ્ચેથી જોરથી પડે છે તેના દર્શન આવશ્યક હતું. આ ધારામાં આઠ વસુઓનો વાસ છે તેથી તેના દર્શન સ્નાન કરનારને માટે બહુ મોટું પુણ્ય મળાય છે. વસુધારાનો રસ્તો વિકટ છે. બદોનાથજીની બાજુમાં નારામજી પર્વત અને તેની બાજુમાં સુમેરૂ પર્વત છે તથા સામે મંધમાદન પર્વત છે. અત્રકનંદા સાથે ઋષિ મંચાનો સંગમ થાય છે તેનું મહાત્મ્ય પણ મોટું મળાય છે. અહીં તાર, પોસ્ટ ઓફીસ તથા હવાખાનું છે.

જપ તપ આરાધના.

તીર્થ યાત્રા કરવાનું પ્રયોજન કેવળ સ્નાન, દર્શન, ફાન કરવું એટલુંજ નથી પરંતુ જપ, તપ, આરાધના તથા મહાપુરૂષોનો સમાગમ કરવો એ પણ છે. અમારો પ્રથમથી સંકલ્પ હતો કે દર્શન કર્યા બાદ જપ તપમાં મન પરાવર્તું. આત્મોમાં જપ તપનું મહાત્મ્ય બહુ બહુ વર્ણવ્યું છે. જપ તપ કરનાર સર્વ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે પણ ઠંડ સુત્રી શ્રદ્ધા રહેતી જોઈએ. એકાગ્ર ચિત્તે તપ કરતાં સુખ દુઃખ ક્ષુધા પિપાસા ટાલ તડકાની પરવા કરવામાં ન આવે તો કસોટીમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા બાદ તપ કરનારનો ધાર્યો

અર્થ પાર પડે છે. અમે આવી ભાવનાથી ધર્મશાળાની એકાંત વાળી કોટડીમાં મૌનતા ધારી નિરાહાર અને નિર્જળ રહી ભજવાન બદી નારાયણના ખ્યાનમાં ત્રણ દિવસ બેઠા. પ્રથમ બે દિવસ સ્નાન કરી સવાર સાંજ મંદિરમાં ભજવાનના દર્શન કરી શક્યા પણ ત્રીજે દિવસ સવારે દર્શન કરવા જતાં મંદિરના પગથિયા ચડતાં ઘાટી ગયા તેથી સાંજના ન ગયા. શ્રી વાસુદેવનું ખ્યાન સ્મરણ, વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ, ગીતાણ, યોગ દર્શનનું રાચન અને પ્રાણાયામ કરતાં ત્રીજે દિવસે વ્યાકુળતા વધી. શરીરના બધા અવયવો કળવા માંડ્યા એટલે આજળ તપ કરવાની ભાવના ધટી ગઇ. થયું એટલેથીજ સંતોષ માની ગીતાક્રમાં ભજવાન જેમ નિષ્કામ કર્મયોગ આચરવાનો, બાંકત કરવાનો ઉપદેશ આપે છે તેમજ બવહારમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મના કર્મ કરી વર્તવું ઠીક લાગ્યું. અશ્વળત તપનું અમાધ ફળ છે પણ આચરવું અને ઠેક સુધી ટકી રહેવું મહા મુશ્કેલ છે. હવે સત્યપથ સ્વર્ગારોહણ તથા માન સરોવર અને કૈલાસના દર્શન કરી ધર તરફ પાછા ફરવું ઐયબ્કર છે, એમ વિચાર કરતાં ચોથા દિવસે તપ અટકાવી સ્નાન દર્શન કરી આહાર લીધો. સત્યપથ, સ્વર્ગારોહણ જ્યાંથી પાંડવોએ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કર્યું હતું ત્યાં બરફવાળા મંદાન પર્વતમાં બરફના પગથિયા વાળી સીડી સેંકડો પગથિયાની છે. કહેવાય છે કે તે સીડી સીવી સ્વર્ગે પહોંચે છે. એ સીડી બીમસેને બનાવ્યાનું સંભળાય છે. ઉપર ચડવાથી બરફમાં ગળાઇ જવાની ભીતિ રહે છે તેથી કોઇ જતું નથી. કદાચ જતું હોય તો પાછું આવવું નહિ એવી પણ ધણીની માન્યતા છે. અમે એ પાવત્ર અને આશ્વર્ષ યુક્ત સ્થળના દર્શન કરવા બદીનાથથી નીકળ્યા. માનાથી સાથ શોધ્યો

પણ ન મળ્યો. આમજ ચાલતાં રસ્તાની અમમ્મતા જણાવાથી તથા
વરસાદ ને ઠંડો પડવાથી પાછા ફરી બદ્રીનાથ આવ્યા.

જમદગુરુ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય.

અહીં શ્રી બદ્રીનારાયણના ધામમાં એક વસ્તુ જે બહુ અંધા-
રામાં હતી, જેને જડ શુદ્ધિના અગ્નિમાં માણસો પારો. પરાયો કહી
નામ લેવામાં સુદાં પાપ માને છે, જેને સપ્રદાયના આગ્રહી માણસો
પોતાનો પરાયો કહી નિંદે વખાણે છે તે શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય
એ જાણ, કેવા અને શા માટે થઈ ગયા ! તે અમારા સમજવામાં
આવ્યું. શુદ્ધ ધર્મે બારતવર્ષમાં એટલી તો પોતાની પ્રબળ સત્તા
જમાવી હતી કે તેમાંથી બાળ્યેજ રાષ્ટ્ર બચવા પામ્યું હતું. લોકોને
પ્રેમથી કે બળાતકારથી અનુયાયી બનાવ્યા પછી શુદ્ધધર્મના સાધુઓ
અને રાજાઓએ હિંદુઓના જન્મનાથ બદ્રીનાથ કાશી વિધનાથ
અથાજ જેવા મુખ્ય મુખ્ય ચાત્રાના ધામોમાં ધેરા પાલી મંદિરોમાંની પ્રજા
મૂર્તિઓનું ખંડન કરાવી ખસેડાવી મૂકી હતી. નવું થોડો વખત તો
ઠીક ચાલે છે અને રમણીય દેખાય છે પણ પછી વખત જતાં તેની
નિર્માત્રતા પ્રસરવા માડે છે. શુદ્ધધર્મના મિથ્યા સિદ્ધાંતોને લઈ
લોકો નાસ્તિક, દુરાચારી બનવા લાગ્યા ત્યારે સત્પુરુષોને તેના પ્રત્યે
અતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. અપ્પા માંડ્યા ધર્મગ્રંથોકો રહ્યા તેની
પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય મહારાજ અને કુમારીલ બદ્ધ
જન્મ્યા. આ બંને મહાત્માવ પુરુષોએ જ્ઞાનબળથી, શક્તિ સામર્થ્યથી
શુદ્ધધર્મની કુદલકૃતતા સમજાવી સનાતનધર્મ એટલે શું ! અને તેને
અનુસરવાથી તેમાં મોક્ષ પામવાની જેટલી સર્વોત્કૃષ્ટ સરળતા અને

સત્યતા રહેલી છે? તેનું જ્ઞાન કરાવી ભારતવર્ષમાં પુનઃ શ્રી સનાતન ધર્મ સ્થાપન કર્યો. ખંડિત થયેલા મંદિરો અને પ્રતિમાઓ પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી શ્રીમદ્ આચાર્યજીએ જેમ ભારતના સર્વ સ્થળોમાં પ્રવાસ કરી ધર્મપ્રચાર અને મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેમ હિમાલયના નિકટ, નિર્જન પ્રદેશમાં પણ પ્રવાસ કરી શ્રી બ્રહ્માના મૂર્તિ બુદ્ધચોડાએ મંદિરમાંથી ઉખેડી ફેંકી દેવાની હતી તે મૂર્તિ અલકનંદા-ભાગીરથીના તટપર આવેલા નારદ કુંડમાંથી સંરક્ષણ કરાવી ત્રિધિસર સ્થાપન કરેલી છે. અક્ષયુત, ઉપનિષદ અને ગીતા એટલે વેદવધી ઉપર જે બાળ્ય લખે અને દેવ ત્રિધિમુનિ જેને માન્ય ગણે તેજ આચાર્ય કહેવાય. આવા આચાર્ય છેલ્લા ૨૦૦૦ વર્ષ દરમિયાનમાં ફક્ત ચારજ: શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રી માધવાચાર્ય શ્રી રામાનુજાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય થયા છે પણ તે ચારેયમાં દિગ્દુષ્કર્મ સ્થાપનાનું અતિ વિકટ કાર્ય તો મહા મહા સંકટ વેડીને શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યજીએજ કર્યું છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક જોતાં ખાતરી થાય છે. કેટલાક અજ્ઞાન અને મૂઢ માત શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજને શંકરમતના ગણી નિંદે છે તો કાંઈ તેઓશ્રીને શંકરમતના સમજી વૈષ્ણવો સાથે વિવાદ કરે છે પણ શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્યજીને કાંઈ મત કે વાડો-સંપ્રદાય ન હતો. તેમણે તો સ્થળે સ્થળે સનાતન વૈદિકમાર્મની હિમાયત કરી પરમ દેવ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિ ઇત્યુક્ત કરવાનું દર્શાવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ જમનામાં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની આ સૃષ્ટિ રચનાના લોકપાળ પિતામહ બ્રહ્મા, યજ્ઞ, સુય, ચંદ્ર, ઇંદ્ર, અગ્નિ, વાયુ, યમ, ગણપતિ વગેરે દેવની પણ શાસ્ત્રવધિએ ઉપાસના કરવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ ઉંડા ઉતરી

જોનાં સ્વપ્ન જાણ્યું છે. શ્રી બદ્રીનારાયણમાં ભગવાન સાધ્યકારના ઉપકારનું સ્મરણ કરી અમો પરમ સંતોષ પામ્યા,

સર્વ શ્રેષ્ઠ તીર્થ.

ભારતવર્ષમાં નાના મોટા પશ્ચાત્તીર્થ સ્થાન તથા રમણીય વન પ્રદેશો છે. જેમ ભારતમાં છે તેમ દુનિયાના ઇતર ભાગોમાં પણ સૃષ્ટિસૌંદર્ય છે દારકા, ડાકોરજી, પંઢરીનાથ, બાલાજી, વિષ્ણુકાંચી, મદુરા, રામેશ્વર, જનાર્દન, પશ્વનાભ, શીરમંજી, જમનાથજી, ગયાજી, કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, અયોધ્યા, હરિદ્વારાદિ અનેક તીર્થોમાં એક કરતા વધારે વખત અમોએ યાત્રા કરી છે તેમ જપાન, ચીન, ઈંગ્લેન્ડ, પેરીસ, ઇટાલી વગેરે દેશો પણ જોયા છે; પરંતુ ક્યાંય સુમેરુ પર્વત જેવા બરફ આચ્છાદિત પર્વતને કે જોની મધ્યમાંથી અનેક પરિત નદીઓ: ગંગા, યમુના, મંદાકિની તથા તજેડીમાં આર ધામ: ગંગોત્રી, જમનોત્રી કેદારનાથ અને બદ્રીનાથ અને તેમાં પણ ભગવાન શ્રી બદ્રીનારાયણનો પ્રતાપ તો ક્યાંય રિચિત્ અંશે પણ દેખાયો નથી, જેમ સમપુરી અને આર ધામમાં શ્રી બદ્રીનારાયણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં પેરીસ, ઇટાલી, જપાન કરતાં કાશ્મીર શ્રેષ્ઠ છે અને કાશ્મીરની વન:શ્રી કરતાં હિમાલયમાંના જમનોત્રીના માર્ગની વન:શ્રી સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનીય છે. દરવર્ષે શ્રીમાન હિંદુઓ લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી યુરોપ અમેરીકામાં ભ્રમણ કરી બહુ થાય છે તેઓ જો યુરોપનો મોહ ત્યજી એક વખત કાશ્મીર હિમાલયના પ્રદેશનું અવલોકન પ્રભુચિંતન અને સત્સમાજ્ય કરતાં થતાં હશે તો અવશ્ય અનેક લાભ મેજરીને પાછા ધેર આવે. હિમાલયની યાત્રા પૂર્ણ કર્યા પછી અમારો દૃઢ નિશ્ચય બંધાયો છે કે પ્રભુકૃપાએ સ્થિતિની અતુલ્યતા હોય તો દરવર્ષે જો માસ તો જરૂર હિમાલયમાં વિતાડવા.

રામનગર રસ્તે મુંબઈ.

કૃત સંકલ્પનું સમાધાન થયા પછી શ્રીમદ્રોનારામજીમાં હવે વિશેષ રોમાવાનું ઉચિત ન ધારતાં શ્રી ભગવાનના દર્શન કરી બપોરના આઠી નીકળ્યા. પગમાં પગરખા ન હોવાથી ઘોઘમાર વરસાદને કાંધે કાંકરા અને અણીદાર પથ્થરવાળા રસ્તો તથા નળા મહા મુશ્કેલીએ કાપતા કાપતા ૮ માઇલપર એક મોટા નાળા પાસે આવી પહોંચ્યા. આ નાળું એક જમરજસ્ત નદીનાં જેવું વેગવાળું હતું. તેમાં મોટા મોટા લોહ ઉલ્લળતા હતા. વીશ દિવસ પહેલાં પુલ નહિ જેવો હતો તેનું નામનિશ્ચાન રહ્યું નહોતું. હું મારો સાથી અને એક સાધુ જત્રીએ આમથી તેમ ફરી નાળું ઓળંગવાનો ક્ષણ પ્રયાસ કર્યો પણ બ્યર્ષ. તેનું તાણુ અને લોહ જોતાં જ છાતીમાં પ્રાસકા પડતા હતા તો પછા તેને હિલ્લંબી સામે પર જવાની વાતજ કર્યા રહી? આખરે ભગવાનનું સ્મરણ કરી મેં દિગ્મત આણી જમથી નાળાના જળનો મેળાપ અલકનંદામાં થતો હતો તેની નજીક ધીમાં લોહ જોઈ કંપલાવ્યું. પાણીમાં લાકડી મૂકી તેના ટેકે ટેકે અલવા માંડ્યું તો જળના ઉગ્ર પ્રવાહે લાકડીને ખેસરી દીધી અને મોટા પથ્થર પગમાં અથડાઈ મને ખેંચવા લાગ્યા. શ્રી હનુમાનની ક્ષતિનું સ્મરણ કરી વિશેષ બળથી આગળ વધવા માંડ્યું. તેવામાં દૈવદેએ પગ લમડયો અને હું નદીમાં પડ્યો. અતિ બળ કરી મેઠો થયો પણ ખંભાપરની અડધા મણી પોટકી પાણીના વેગમ તણાતી આઠી. આમ થતાં નિરાશ ન પામી લમડતા તણાતા તણાતા પોટકી પકડી હું કિનારે પહોંચી નવી જાંઘની પ્રાપ્ત થવા માટે ભગવાનનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. હવે મારા સાથીને તથા

બાવાને સામે પારથી આ બાળુ લાવવા રહ્યા. તેઓને લાકડીનો ટેકો હાથ દિંમત અને મડકારાથી ખૂબ ખેંચ્યા છતાં તેઓ નદીમાં તણાયા પણ અંતે મહા મુશીબતે કંઠિ આવ્યા. આ વખતે બરફ જેવા ઠંડા જળમાં પડ્યાથી અમારા શરીર પાણીથી તરબોળ થઇ જઇ ઠંડીથી પ્રજ્વતા હતા. કપડા પુસ્તકની પોટકીઓ પણ પાણીમાં ભીંજવાથી પાંચ ગણા વજનની થઇ ગઇ હતી. લુગડા કપડા નીચેવી આગળ વધવા લગ્યા. વરસાદે ઉમરૂ ૩૫ ધારણ કરી વરસવા માંડ્યું. સાંજ પણ પડવા આવી હતી તેથી એક માઇલ ચાલી એક બાવાના મકાનમાં આશ્રય લેવા ધાર્યો. ખરેખર ધર્મરક્ષણના લોકો ધર્માદો ખાઇ નિષ્કુર થઇ ગયા હોય છે. તેના હૃદયમાં દયાનો છાંટો હોતો નથી. અનેક રીતે વિનંત્યા પછી બાવાએ તેના મકાનની સામેની કુદિમાં રાતવાસો કરવાની માંડ રજા આપી. ભીંજાયા કપડા નીચેવી સૂકાયા અને લગેટીબર રહી ટાટથી પ્રજ્વતા તથા નદીમાં પડી જવાથી કેડમાં સખત માર પડેલો હોવાથી તેના દુઃખે દુઃખી થતાં આખી રાત બેઠા બેઠા ગાળી સવારમાં બે માઇલ ચાલી પંડુકેશ્વર આવ્યા.

પંડુકેશ્વરમાં ગંગાસ્નાન તથા પંડુકેશ્વર ભગવાનના દર્શન કરી રસોઇ કરી શરીર શેકવા લાગ્યા. ગઇ કાલના પકવાના પ્રહારની પીડાથી આજ અહીંજ રોકાઇ ગયા. બીજે દિવસે રસોઇ જમી ચાલી નીકળ્યા. પથ્થર કાંકરીવાળો તથા નાના મોટી ચડાઇ ઉતરાડવાળો રસ્તો પસાર કરતા ધવલ ગંગા તથા અલકનંદાના સંગમ પાસેના વિશ્વ પ્રયાગ પાસે થઇ જોશીમઠ આવી પહોંચ્યા. અહીં દુકાન મકાન ઠીક હોવાથી બે મહી વિશ્રાન્તિ લઇ થોડો તારતો કરી પાણી પીધું અને ચાલી નીકળ્યા. સાંજે ૧૪ માઇલપર આવેલી કુમારઅહીં

આવી પહેાઆ. અહીં દુધ દહી તથા શીલાજીત સારા પ્રમાણા મળે છે. રાત્રે રસોઇ કરી સવારે આલી નીકળ્યા. મનમાં આલવાનો વેગ થયો હતો પણ પગરખા વનાના પગ હોવાથી કાંકરી પથ્થરોના મારથી પગ આળા થઈ ગયા હતા તેથી વધારે ચલાતું નહોતું તો પણ ગરૂડ ગંગા થઇ પીપલકાટી ચઢી આવ્યા. આ ચઢી મોટી છે. અહીં દક્ષ બાર દુકાન છે તેમ ખાવા પીવાની તથા કપડાના પગરખા વગેરે પરચુરણ ચીજો મળે છે. રસોઇ કરી જમી કપડાના પગરખાની બે જોડ ખરીદી આલી નીકળ્યા. ચાર પાંચ માઇલ તો સારી પેઠે જરથી આત્મા પણ પછી વરસાદથી પગરખા પલળ્યા અને પુદડી લામવાથી લોહી નીકળવા માંડ્યું તેથી તેમજ વરસાદને લીધે પહાડો ધસેલા હોવાથી અંધારામાં ક્યાંક નદીમાં કે પહાડમાં ડટાઇ ન મરીએ ? એમ વિચારી ૧૯ માઇલ આલી રાત્રે લાલસાંગા પાસેની ચઢીમાં રોકાયા. રસ્તો વનસ્પતિ વૃક્ષ પહાડ પર્વતથી રળીયામણા લાગતો હતો. ગંગોત્રીની માફક ઝોંકતો ગ્રાસ ન હતો પણ સરકાર કે જેણે લોકોમાં પરાપદારીપણાનો ભાસ કરાવી લાલચો આપી રચળે રચળ હાથ ક્યાં છે તેની બેદરકારી તથા બીકણુપણું જોઇ અત્યંત સંતાપ થતો હતો. હિમાલયનો—બ્રિટિશ ગઢવાળ પ્રદેશ જે પ્રથમ મહારાજા ટેહરીના કબજામાં હતો તેની પાસેથી તેમને ચેનકેન પ્રકારેણુ સમજાવી હાથ ક્યોં અને હવે તે તેની વૃક્ષ વનસ્પતિની આવક ખામ છે છતાં જંગીઓના સુખને માટે નદી નાળાપરના પુલ સમારવાની કે રસ્તો સુધારવાની બીલકુલ દરકાર રાખી નથી એટલુંજ નહિ પણ દુકાનના બહાને બદીનારાયણની જગ્યા બંધ રાખવાથી ચઢીઓ ટુટેલી લાલતમાં હતી. વેપારી લોકો ધંધા રોજગારના અભાવે

આત્યા ગયા હતા. કોઇ કોઇ વેપારી ક્યાંક રહ્યો હોય છે તો ખમણા ચારમણા દામ લઇને સડી ગયેલી ચીજ આપતો હતો. આવી રીતે મુસ્કેલી ભોગવતાં ભોગવતાં સવારે વહેલા આલી દશ બજે લાલસાંગા આવી પહોંચ્યા. આજે જન્મશુભીનો પવિત્રદિવસ હોવાથી ઉપવાસ રાખ્યો હતો. અલકનંદામાં સ્નાન તથા સંધ્યા ઉપાસના કરી થોડુંક દરણ સાથે લઇ આલી નીકળી ૧૨ માઇલે સાંજે નંદ-પ્રયાગ પહોંચ્યા. આ ગામમાં શ્રીનંદજીએ તપ કરેલું હોવાથી તેનું મંદિર છે તથા અલકનંદા મંદાકિનીનો સંજમ થતો હોવાથી તીર્થનું સ્થળ ગણાય છે. જેમ લાલસાંગા જેવા અરણ્ય સ્થળમાં બે ચાર અધિકારીઓ સહકારી કમિટી સ્થાપી દશ વોશ માણસ એકઠા કરી સહકાર શીખવતાં જેવામાં આવેલા તેમ અહીં ગાંધીપંથી અસહકારી તથા ચાર પહાડી લોકો ખાદા પહેરી સ્વરાજ્યની વાતો કરી રહ્યા હતા. પરસ્પરમાં સંવાદ થતાં પ્રમોનો ઉત્તર આપી રાત્રિ ગાળી સવારે આલી નીકળી ૧૩ માઇલે સાંજે કર્ણપ્રયાગ પહોંચ્યા.

કર્ણપ્રયાગમાં અલકનંદા તથા કરણ્યજંગલનો સંગમ થાય છે. કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મોટું મંદિર છે. તાર ટપાલની સગવડ હોવા સાથે દશમાર દુકાનો પણ છે. આસપાસના અનેક પહાડી ગામના લોકો અહીં માલ ખરીદવા આવે છે તેથી વેપારીઓ અનાજનો ઠીક સંગ્રહ હરિદ્વાર રામનગરથી મંગાવી રાખે છે. અહીંથી સપ્તાહ બ્રહ્મિ હિંદુસ્થાનમાં આવવાના બે રસ્તા છે; એક હરિદ્વાર અને બીજો રામનગર. અમારે રામનગરનો રસ્તો જોવાનો હોવાથી તે રસ્તે બીજો દિવસ સવારે પ્રયાણ કરી ૬ માઇલ પર આવેલી સિસૌલી અહીં રસોઇ કરી જમી આલી નીકળ્યા અને આઠ

બહરી બધ ૧૬૥ માધવ ચાલી સંજે જંગલચડી આવી પહોંચ્યા. આજે આખે રસ્તે ચડાઈ હતી પણ ધીમી હતી. રામનગર નજીક આવ્યા તોપણ મેધવારી ઝોલી જણાતી નથી. બીજે દિવસ સવારે નિયમ પ્રમાણે ચાલી નીકળતાં પ્રથમ થોડી ચડાઈ ચડ્યા બાદ ૧૦ માધ-લની ધીમી ઉતરાઈ ઉતરી મેઘચૌરી પહોંચ્યા. વરસાદથી માટી ચીકણી હોવાને લીધે રસ્તામાં બહુ કીચડ થઈ ગયો હતો. મેઘચૌરીમાં રામનગર પાસે કરીને જતાં એક બે ડુકાનો આવે છે. અહીં બોળે ઉચકનાર મજુર, ડોળીવાળા અને ખચ્ચર બદલવાનો સત્તાવાળા-ઓએ નિયમ રાખ્યો છે. મેઘચૌરીથી આગળ ચાલતાં પ્રથમ થોડી ચડાઈ અને પછી ઉતરાઈ વટાવતા ધેધમાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. જગ્યા જગ્યાએ પહાડમાંથી વહેતા મોટા મોટા નાળા-મહેરા જોરથી વહેવા માંડ્યા. આગળ ચાલતું અસંભરીત જણાતું તેથી કુલ ૧૭૫ માધવ ચાલી ડુટેલી પુટેલી અને શ્રમિત મજુરોથી ખીચે. ખાચ બરેલી રામપુર ચટ્ટીમાં રાતવાસો કર્યો. અહીંથી સવારે વહેલા ચાલી નીકળી ૨૧ માધવે બીડીઆસણ મુકામ કર્યો. આખો રસ્તો રામન-ગરને કઠિ કઠિ આવેલો છે. વરસાદને લીધે પુલ તુલા હતા. ગારો પુબ્બ હતા. પહાડો છટાછવાયા આવે છે તે રસ્તાથી દૂર રહી જાય છે. ખેતરોમાં વાવેતર દેશની માફક થતું જણાયું. માણસો -ણ કપડાથી કાદી રીતે અંગ દાંડી સજ્જતા જાળવે છે. અહીં પહાડી લોકોના વીસ પચીસ ધર છે તેમ ત્રણચાર ડુકાનો છે પણ ડુકાનદારનો નિવાહ ડુકાનપર જણાયો નહિ. તેઓ આઠ દસ સાથે મળી રામ-નગરમાં મળતું એક મોટું વેગવાળું નદી જેવું નાળું વહે છે તેમાંથી માણસો તથા ખચ્ચર ગંધડાને ઉતરાવી સામે પાર લઈ

જાય છે તેના બદલામાં આઠ આના રૂપિયો કમાય છે. આ કમાણીને લીધે સરકારને તે લાયકાર નાળા મહેરાપર પુલ બાંધવાનો આગ્રહ કરતા નથી અને વખતે કાંઈ કરે છે તો આ લોકો થતું અટકાવે છે. અહીં 'ગ્રીજી' કંઈ ન મળતાં મસુરની દાળની ખીચડી અને દુધ જમી શક્યા પાક્યા એક ઉકરડાની બાજુના અવાવરૂં બરમાં રાત્રિ (વતાડો સવારે ચાલી નાકળ્યા. શરારપરથી કપડા ઉતારી માત્ર કોપીન બર થઈ નહીં ઉતારનારને સામાન સોંપી તેઓ સાથે હાથથી અંકડા બીડી નાળું પસાર કરવા લાગ્યા. નાળામાં અડધે આવના અંકડ મોટા મોટા પથ્થર ઉછળતા હતા અને તાણુની કોઈ સીમા ન હતી. પ્રજા કૃપાએ જેમ તેમ કિનારે પહોંચી રનાન કરી કપડા પહેરી રસ્તે પડ્યા. પગરખાના અભાવે કાંકરી પથ્થર લાગતાં પગે ચાલવા અશક્ત બન્યા હતા તોપણ નિરૂપાવે ચાલતું પડતું હતું. હવે હિંદુ-રથાનની સપાટ ભૂમિ નજીક આવેલા હોવાથી ગમે તેટલા થાકેલા હતા છતાં ઉત્સાહ મંદ પડતો નહિ. ૩ માઇલ ચાલતાં શિરકોટ ચઢી આવી. અહીંથી રામનગર સુધી બેલગાડા આવળ કરે છે. ગાડાની પૂછપરછ કરી પણ રસ્તો તથા પુલ તુટેલા હોવાથી કોઇએ હા ન કહી. એક બે જણાએ બેપરવાપ્રમી હા કહી તો ૩૫ માઇલના પંદર વીસ રૂપિયા ભાડું માંગ્યું તેથી આગળ ચાલવા માંડ્યું. ફક્ત માઇલની અડધ ચડ્યા બાદ બેઠી ચડાઇ આવે છે. હવે રસ્તો સડક જેવો પહોળો તથા માણસોનો ખચ્ચર ગધેડા ઉપર માલ લાવ લઇજના પુષ્કળ વ્યવહાર જણાયો. અહીંથી આદમોશ ૩૫ માઇલ દૂર છે એમ દર્શાવનાર પથ્થર આવ્યો તેની અ.જીમાં આલમોરાની સડક દેખાઇ તે બાજુએ મૂકી ૨૩ માઇલ ચાલતાં સાંજે ટોટામચટ્ટી પહોંચ્યા. આ રસ્તો

જત્રીને દુઃખી કરનારો છે. રસ્તામાં લોકોને દુકાનની, વિશ્રામ લેવાની કે ચાલવાની ખીલકુલ સગવડતા નથી. ખાવા અતિ ત્રાસજનક માર્ગે પ્રવાસ કરવાની યાત્રીને મોપડી પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં શા માટે સરકારે ભળામણ કરી હશે ! એ નવાઈ ઉપજાવે છે. અમારા ધારવા પ્રમાણે આ રસ્તો વસાવવાના ઇરાદાથીજ એમ થયું છે. ટોટામચટીથી સવારે વહેલા ચાલી નીકળ્યા. આજે રામનગર પહોંચવાનો સંકલ્પ હતો. પણ અમે બન્નેના પગ શ્રમથી, કાંકરીના મારથી તેમ સોળે ચડવાથી અશક્ત બન્યા હતા તેમ ચલાવ્ય રાખ્યું. રસ્તામાં ખાવા પીવા માટે સડી મથેલા ડાળીયા સિવાય બીજું કંઈ મળી શકે તેવું હતું નહિ. સડક પહોંચી હતી પણ પુલ તુટવાથી નકામી જેવી હતી કારણ ચાર પાંચ માઇલ ફેર ખાઇ બીજે રસ્તેથી આગળ જવાતું. રામમંગા જેવી મોટી નદી વરસાદના સમયે પાર કરવાનું સાદસ કાષ્ઠથી બની શકે તેમ નહોતું. ચાલતાં ચાલતાં વરસાદ તૂટી પડ્યો, સાંજ પડી અંધારૂં થઇ ગયું, ભયંકર જંગલ કે જે જંગલ દોહસે માઇલના વિસ્તારવાળું છે અને જેમાં સિંહ, હાથી, વાઘ જેવા વિક રાજ પ્રાણીઓને લીધે શિકારીઓ વારંવાર શિકાર ખેલવા આવે છે તે જંગલમાં પ્રવેશ કરી અતિ વેગથી ચાલવા માંડ્યું. માથાસોનો આવરો જાવરો બંધ જણાયો. માત્ર રસ્તામાં ભેંસ, બળદ વગેરે સિંહ વાઘનાં કણ થએલા પ્રાણીઓ જેવામાં આવતા, જેની મંધ ખેલક હતી. હવે ગાંઠ અધકાર થયો. રસ્તો પણ દેખાતો બંધ થયો. ભગવાનનું સ્મરણ કરતા પડતા અથડાતા રાતના અગીઆર વાગે રામનગર આવી પહોંચ્યા. અમે કોઇના ભયથી તો નિર્ભય હતા પણ આખા હિમાલયની યાત્રાના શ્રમથી અત્યંત પરિતાપ પામ્યા હતા. આજે સાડા ત્રણ મામે હિંદુસ્થાનની સપાટ ભૂમિપર પગ

મૂકતાં પારાવાર આનંદ થયો. રામનગરથી મોરદાદ્યાદ દિલ્લી થઇ મુંબઈ પહોંચાય છે. રામનગરથી મુંબઈનું બેઠું રૂ. ૧૬૧ાજી પડે છે.

આવશ્યક સૂચના.

આજકાલ લોક મોજશીખી પોપલા ગની ગયા છે એવાએ આ વિકટ જત્રાનો આરંભ ન કરવો. ઝોઝામાં ઝોઝા ત્રણ ચાર માણસ સિવાય એકલા પડે કે ત્રી નાના બચ્ચાને સાથે લઇને કહિ પછુ હિમાલયની યાત્રાએ ન નીકળવું. નીકળનારે સાથે વિશેષ બોળે ન રાખવો પછુ શેત્રંજી, ઉનની કમલ પહેરવાના બે જોડ કપડા, છત્રી, મજબુત પમરખા તથા તાવ, માથું, પેટ, ઉધરસની દવા, કેસર, તીખા, લગીમ, સોયદોરા, જનોઈ, (કારણ સોયદોરા જનોઈની પહાડી લોકો બહુ આજીજીથી આપે રરતે માગણી કરે છે) લાકડી અને કમમાં કમ માણસ દીક દોલસો રૂપિયા પાસે અવશ્ય રાખવા. યાત્રીએ ખનતાં સુધી તો વૈશાખ માસની શરૂઆતમાં જ નીકળવું. બેત્રણ જથ્થુ વચ્ચે એક બોળે ઉપાડનાર મજુર કરી લેવો. એક બે દિવસ ચાલે એટલું ખાવાનું સાથે રાખવું. વાસણમાં દોરીલોટો ઘાળી વાટકા લોટી તાણું તથા એથ્યુમિનિયમનો તપેલી જેવો ડબ્બો સાથે રાખવા. રરતામાં દોષ અગ્નિવાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ અને તુળજીમાળા તથા ગીતાજી અવશ્ય સાથે રાખવા. જત્રાનો શરૂઆત વૈશાખ સુદિ ૩ થી કરવી. બદીનાથવાળા યાત્રીએ હરિદ્વારથી અને મંજોત્રી જમનેત્રા-વાળાએ હરેરાડુન મસુરોથી પ્રયાણ કરવું. હરિ જ તત્ સત્.

તરંગમૃત

અથવા

દેશ વિદેશની આંતરિક અવનવી ઘટનાનો જાતિય અનુભવ.

લેખક—નારણજી પુરુષોત્તમ સાંઝાણી.

આ પુસ્તકમાં દેશ વિદેશનો મનોહર વર્તાત, કદરતી સૈદ્ધર્થ, રીતિનીતિ, રહેણી કરણી, કુન્નર ઉલોમ વગેરે સ્વાનુભવની વ્યાખ્યાને એવી રીતે યોજવામાં આવી છે કે તે વાંચવાથી મનુષ્યની જ્ઞાતીરિક, માનસિક આર્થિક ક્ષમ્તિઓનો વિકાસ થવા સાથે પોતાની, જાતિની ધર્મની તથા દેશની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી ઉન્નતિના ઉપાય કરી શકે. મહત્વાકાંક્ષી અથવા દેશોદ્ધાર ચાહનાર વ્યક્તિને જાતની અંદર કયાં કયાં વિટંબણા કે બિલ્કિ, સત્ય કે દંભ, રક્ષણ કે હાત જાય છે તેની આહિની થેર બેઠા મળવા ઉપરાંત જાંઘીનું સાર્થક કરી શકે એવા જાતિ અનુભવના અનેક વિષયોનો સમ વેશ કરવામાં આવ્યા છે જે નીચેની સૂચી વાંચવાથી સમજાશે અમાહિની નામ નોંધાવો આહક થનારને માટે પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૫ છે. પાછળથી રૂ. ૨ પછી.

વિષય સૂચી.

શિક્ષણ	સમુદ્રની લહેર અને તોફાન
આમોહ અથવા પારકો આધાર	સ્વદેશ આગમન
બરમા	સ્વામી રામકૃષ્ણ સમાજ
સરસ્વતીની મહતા અને આરાધના	હાશ્મીર એટલે પૃથ્વીનું નંદનવન
મીરજપુરનો લાખનો હલોચ	રામ બાળમાં તપશ્ચર્મા
યોગ સાધના	વિશ્વતિપૂજા અથવા સ્વાર્થ પૂરતો
યોગીની શોધમાં પર્મટન	સંબંધ
મહત્વાકાંક્ષા	ડૉ. પી. જી. રહેતા
અમેરીકા પ્રવાસ	વરોહરા કલાશ્રવન
પિનાગ-સીઆપોર	મનઃ અચ્છાન્તનું સ્થાન
ચાપના	હરિદ્વાર કુંભમેળામાં સ્વયંસેવક
જાપાન	ગાંધીજી સાથે પ્રથમ પરિચય
જાતિય પક્ષપાત કિંવા પરાધીન—	શાંતિ ઉત્પત્તિના વિધિવિધ પ્રયત્ન
હિંદીઓનો તિરસ્કાર	રામેશ્વર યાત્રા
ચિંતા વેદના નિશ્ચય અને સાહસ	સર્વન્દસ ઓફ ઇન્ડીઆ સોસાયટી
કેશભો	સત્યાગ્રહાશ્રમ નિવાસ
સ્વેચ્છ-પોર્ટ સેપ્ટક	હોમ રૂલ લીગ
માર્સેઈસ	શાન્તિ નિરૂત્તર
ખાનપાન અને સહવાસ કુટુંબ	મીઠા માલિક અને મજૂરો
લંડન	દેશબાપી ઇન્દુભુવનના મહેલ
પેરીસ	તુલસીશ્યામ ચિરનાર દારક

ધરાણી
 ખોરાક અને રહેણી કરણી
 સત્યામક અને સ્વરાજ્ય પ્રવૃત્તિ
 સત્યામક અને સ્વરાજ્ય પ્રવૃત્તિ
 બાપારી જીવન
 કેમિસ અને હાલના નેતાઓ
 સનાતન ધર્મ
 ધર્મની સ્થિતિ આચાર્યો અને
 હિંદુ પ્રભુ
 શ્રીકૃષ્ણ ન. પુ. સંધવી
 હિંદુ લોભ અને હોટલો
 યુગનું પ્રાણસ્થ અને નિષ્ફળતા
 પુનઃ તપશ્ચર્યા પ્રમાણ
 હરિદ્વાર સનાતનધર્મ અધિકુલ
 હિમાલયની અપૂર્વ શોભા, ગદનતા
 અને વિકટતા
 તપ આરંભ શિથિલતા અને તેના
 કારણો
 બિમારી અને ચિકિત્સા
 શ્રીકૃષ્ણ ૨. ૪. પટવારી
 બિરાર પ્રાંત
 શ્રીનાથજીની કાંખી અને વેળવ

કાઠિયાવાડ દુષ્કાળ સંકટ
 શેઠ રે. જ. ઝવેરી
 દેશી રાજાઓ અને તેની પ્રભા
 દેશી રાજાઓ અને તેની પ્રભા.
 સુહામાપુરીમાં છપનભોજ
 બાથુ અરવિંદ ધોળ
 ત્રિપતિ બાલાજી
 અંધશ્રદ્ધા અને અગ્નિનતાની
 પરાકાષ્ટા
 વર્તમાન પત્રકારો અને વાંચકો
 બનાવટી શંકરાચાર્ય
 દેશની દુર્દશા અને વ્યથા
 પુનઃ ઉલ્લાસ
 વીર વિક્રમની અવન્તિકા
 ગિરિરાજ ગોવર્ધન
 કાશી વિશ્વનાથ મંદિર
 ભારત ધર્મ મહામંડલ
 હિંદુ વિશ્વ વિલાસ
 તીર્થસ્થળો પંડ્યા, ધર્મજ્ઞાણ અને
 માત્રીવર્ષ
 નેપાળ.

તૈયાર છે.

તૈયાર છે.

હિમાલય ઉત્તર પથ પ્રદર્શક નીતિ.

લેખક—નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

આ પુસ્તકમાં હિમાલયની યાત્રા, આત્મોત્કર્ષ અને નારાયણ નીતિ નામના ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકોને એકત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. દરેક પુસ્તકમાં શું શું વસ્તુ દર્શાવવામાં આવી છે તે છટકે છટકે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં જણાવેલ છે. પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૧૨-૦.

નેપાલનો પ્રવાસ.

લેખક—નારણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણી.

પૃથ્વીપરના નાના મોટા અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં હિંદુઓને અભિમાન સાથે માથું ઊંચકી આંખળી ચીંધવા જેવો સ્વળતિ-સ્વ-ધર્મવાળો જો કોઈ ચોતાનો સ્વતંત્ર દેશ હોય તો તે નેપાલજ છે. હાથરેજ નેપાલને એવી પ્રકારે રચ્યો છે કે ત્યાં પડોશના સ્વળતિય કે વિળતીય ભેદોમાંથી બહુ ઓછા જવાનું સાદસ કરી શકે છે. પ્રજા કૃપાથી આ વર્ષમાંજ અમેાએ શિવરાત્રી પ્રસંગે નેપાલની વિકટ મુસાફરી કરી તેનું જે જણાવવા, જોવા, વિચારવા, અનુભવવા લાયક અવસોકન કર્યું છે તે આ પુસ્તકમાં રજુ કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૪-૦.

આત્મોત્કર્ષ.

શ્રેષ્ઠિમાં આનંદાદ્ય સ્વરાજ્યની મર્મો બધી પ્રિય વસ્તુ પડી છે. આવી જાગૃતિને કચે રસ્તે કાર્યમાં પરિણત કરવાથી ક્ષારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થવા સાથે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરી શકાય, તેનો ઉપાય સ્વાનુભવથી ધર્મ તથા ઇતિહાસને અનુસરીને આ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા છે. નિષ્ઠામ કર્મયોગ, આશ્રમ વર્ણાશ્રમ ધર્મ, સ્વાધીનતા, પુરુષાર્થ, સોળ સંસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યા, ક્ષારીરિક અને માનસિક બળ, સ્વદેશી જત, વેપાર ઉદ્યોગ, સેવાભાવ, ધર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન. પુસ્તકનું મૂલ્ય ફક્ત રૂ. ૦-૪-૦.

નારાયણ નીતિ અથવા અનુભવના ઉદ્દગાર.

મનુષ્ય પ્રાણીને આ અટપટી દુનિયામાં વિચરતાં સુખ દુઃખ, ભાષા કાની, માન અપમાન, ધર્મ અધર્મ, સારા માફું, પ્રિય અપ્રિય, શત્રુ મિત્ર, દેશ વિદેશ, મધુર કટુ, શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ, વિદ્યા અવિદ્યા, પ્રજાશ અધમરને લક્ષતા સેંકડો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આધી, વ્યાધી ને ઉપાધી એમ ત્રિવિધ તાપથી તપતો માનવી તેવી કસોટીએ ચઢતા આકુળ થઈ જાય છે. આ લઘુ પુસ્તકમાં વિવિધ રીતે કિતકર એવા ૧૦૦ વિષયો સૂત્ર રૂપે સંક્ષેપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકનું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૦-૪-૦.

જ્ઞાત ઉત્પત્તિની એક યોજના.

આપણા હિંદુઓમાં આજેના વાણિયા કુવાણા બાદીયા રજપૂત વગેરે અનેક જ્ઞાતિઓ અને તેની પેટા જ્ઞાતિઓ હિંદુ સંસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કાળગળે આ સૌ જ્ઞાતિઓ અત્યંત અધીમતિને પામી છે. ભવદાર અને ધર્મશાસ્ત્રો બન્ને કહે છે કે જ્ઞાતિઓ પરમે-ષ્વેશ્વરી છે પરંતુ દેહસાક કુલધર્મ જુદાના માણસોનું એમ પણ કહેવું થાય છે કે જ્ઞાતિઓએ હિંદુઓનું પતન કર્યું છે. આમાં વાસ્તવિક હકિકત શું છે અને તેને (જ્ઞાતિને) શ્રેષ્ઠ સ્થિતિએ મહાવવાનો ઉપાય કયો છે, તે જાણી તદ્દનુસાર જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ કરવાના સચોટ ઉપાયોનું આગેકુળ વર્ણન આ લઘુ પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલું છે. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

હિન્દુ તીર્થ યાત્રા વર્ણન.

આ પુસ્તકની અંદર આપણા હિંદુઓના નાના મોટા તમામ તીર્થ સ્થળો તથા ઇતિહાસિક પ્રાચીન અર્ચાચીન શહેરોનું સંપૂર્ણ વર્ણન જાતિ અનુલવથી આપવામાં આવ્યું છે. મથુરા, દિલ્હી, આગ્રા, કાનપોર, પ્રયગ ત્રિવકુટ અયોધ્યા લખના હરિદ્વાર બદિનારાયણ કેદારનાથ ગંગોત્રી જમોત્રી કૈલાસ માનસરોવર અમરનાથ (કાશ્મીર) પશુપતિ ગય (નેપાલ) કાશી મયાજી કલકત્તા જમનાથ મદ્રાસ મદુરા રામેશ્વર પંડરપુર નાલિક, મુંબઈ દારકા કકોર અમદાવાદ જયપુર અજમેર શ્રીનાથજી કરાચી લાહોર નામપુર વગેરે સ્થળોના અત્યંત રસિક જાણવા યોગ્ય તથા વેપાર ઉદ્યોગની પિના સાથે ટેરી મહાત્મ્ય યુક્ત વર્ણનનો સંક્ષેપમાં પણ પૂરેપૂરી રીતે રસમાં સાથે આ લઘુ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦.

લેખક કૃત અન્ય પુસ્તકો.

યુવક સફળોદ્ધમાળા	કિંમત રૂ. ૦-૪-૦
જન્માષ્ટકી	કિંમત રૂ. ૦-૨-૦
શ્રી હિન્દુ સનાતન ધર્મ પાઠમાળા....			કિંમત રૂ. ૦-૨-૬

પુસ્તક મળવાના ઠેકાણા:—

મુંબઈ—પ્રિંટિ નારાયણ મુળજી બુકસેલર.

કાલ્યાણદેવી રોડ, પોસ્ટ નં. ૨.

કલકત્તા—રા. વૃજલાલ ત્રિલોચનદાસ કામદાર.

૨૨, અમૃતલા સ્ટ્રીટ.

બનોઆ—રા. પોપટલાલ ભાઈચંદ શાહ.

પોસ્ટ હરીયાપુર—બરાર.

કોચીન—રા. પોપટલાલ ગોવિંદજી સાંગાણી.

કોચીન—મલબાર.

ઉમરાવતી—રા. દુર્લભજી ગોવિંદજી સાંગાણી.

સકરસાથ—ઉમરાવતી—બરાર.

આમગામ—રા. જમનાદાસ દેવશીભાઈ.

જમાલપુર—આમગામ—બરાર.

મુંબઈ—રા. રાયચંદ ધનજી.

ચાઇના બીલ્ડીંગ—લીડી બરાર.

અભિપ્રાય.

શ્રીયુત્ નારાયણ પુરુષોત્તમ સાંગાણી,

આપનું “હિમાલયની યાત્રા” નું પુસ્તક વાંચ્યું. હરિદ્વાર સુધી હું ગયો હતો. ત્યાંથી આગળ જવામાં કષ્ટ વધારે છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું; પરંતુ તે સંબંધી તમારા સ્વાનુભવથી લખેલી હકીકત બાણી આનંદ થયો. યાત્રાનો મૂળ ઉદ્દેશ તિતિક્ષા હોવા બોધ્યો. હાલના સમવડીઆ જમાનામાં તે ઉદ્દેશ પર બીલકુલ લક્ષ ન હોવાથી તેમજ શ્રદ્ધાના અભાવથી જે લાભ આપણા પૂર્વજો યાત્રાથી મેળવતા તે લાભ હાલના માણસો મેળવી શકતા નથી. પરંતુ તમોજો સ્વાનુભવથી આપેલું વર્ણન વાંચનારને આવી યાત્રાને અનુકૂળ તિતિક્ષા અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રેરે છે. એથી આપનો સંઘર્ષ પુસ્તક લખવાનો શ્રમ સાર્થક થયો છે એમ હું માનું છું. અંતમાં આપે આપેલી આવશ્યક સૂચનાઓ પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉપયોગી હોવાથી આપનું પુસ્તક જન-સમાજપર ઉપકારક છે એ દેખીતું છે.

વિ. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી (સોલીસીટર)

ના જયજય.

અભિપ્રાય.

હિમાલયની યાત્રા:—ભાઇશ્રી નારાયણજી પુરેષો સાંગાણીએ પોતાની તીર્થયાત્રાનો અનુભવ એક નાનું પુસ્તકરૂપે લખેલો છે. તેમાં સ્થળે સ્થળે ભાઈ નારાયણજી ધાર્મિક શ્રદ્ધા વૃત્તિ ધણીજ ઉત્ખણ છે, તે સ્વતઃ જા આવે છે. તેની સાથે તેમને વિવિધ પ્રવાસોમાં મનુષ્ય પ્રકૃતિનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયેલો છે, તેમજ કૃદશતી સૌન્દર્યની તેમની રસજતા વિગ્રસને પામેલી છે તેના મનોહર ચમકારા પણ સ્થળ સ્થળના વર્ણનોમાં સહુદય વાચકની વૃત્તિને આકર્ષ્યા વિના રહેતા નથી. અન્ય લેખક તરીકેનો નારાયણજી-ભાઈનો અભ્યાસ પ્રશસ્ત હોવાથી આ લેખ એક સ્વસ્કા નિવડ્યો છે. યાત્રામાં આવેલા જનસમાજની સગવડતા અ વિશ્રામના સ્થાનોની ખામીઓ અને ખૂબીઓ સંખં સૂચનાઓ એક નિરીક્ષક (Inspector) જેટલી કાળ અને ચોકશીલી આ અનુભવી પ્રવાસીએ કરેલી છે. એકઃ આ પુસ્તક એક ઉપયોગી, ધર્મભાવનું ઉદ્દીપક ર મનોહર વાંચન પૂરું પાડનારું છે.

સંલવી નળીનદાસ પુરેષોત્તમદાસ.

